

15285

ԹԵՐԶԻԲԱՇՅԱՆ

ՊՈԻՇԿԻՆ
ՅԵՎ

ԱՐԵՎԵԼԻ

891.71.092

Պ-97թ

25 NOV 2010

Վ. ԹԵՐԶԻԲԱՇՅԱՆ

891.71.092 47

7-970

52

Պ Ո Ւ Ժ Կ Ւ Ն

Յ Ե Վ

Ա Ր Ե Վ Ե Լ Ք

Պուշկինը հայ գրականության մեջ

Պ Ե Տ Տ Ր Ա Տ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1937

Պուշկինի հանձարի համապարփակ բնույթը, նրա ստեղծագործության բաղմակողմանի ընդգրկումը նը-
շել և տակավին անցյալ դարի 40-ական թվերին ուս-
մեծագույն քննադատ Բելինսկին: Ահա ինչ և գրում
նա իր նշանավոր հոդվածներում.

«Մենք արդեն խոսեցինք Պուշկինի պոեզիայի
բաղմաղանություն, նրա զարմանալի ընդունակության
մասին՝ հեշտությամբ և ազատորեն տեղափոխելու
կյանքի ամենահակագիր վոլոդաները: Այս տեսակե-
տից, անկախ բովանդակության մտածողական խորու-
թյունից, Պուշկինը հիշեցնում է Շեքսպիրին: Անթուր-
գիական սևա սքանչելագույն կտորներ, վորոնք
դրոշմված են հին հելլենական մուսայի վոդով, նմա-
նություններ զուրանին, վորոնք լիովին տալիս են
խլամիզմի վոգին և արաբական պոեզիայի գեղեցկու-
թյունները—շողջողուն ազամանդ են Պուշկինի պոե-
տական պոսակի մեջ: «Արյանս մեջ վառվում է ցան-
կության հուրը», «Քրոջս պարտեզը», «Մարդարենս»
և մի մեծ բանաստեղծություն, մի տեսակ պոեմ, վո-
րը լի չէ խոր խմաստով և կոչվում է «Հատված»
ներկայացնում են այլ բնույթի և բարձրագույն տե-
սակի արևելյան պոեզիայի գեղեցկությունները, և
պատկանում են Պուշկինյան պոետեզ-հանձարի մե-
ծագույն յերկերին*):

Այնուհետև Բելինսկին հիշատակում է Պուշկի-
նի բուն ուսական—ժողովրդական վոդով հա-
մակված բանաստեղծությունները, «Արևմտյան սլա-

*) Վ. Գ. Բելինսկի «Ա. Ս. Պուշկին», հոդված V.

3604
38

ПУШКИН
И
ВОСТОК

վոհներէ յերգերը», վորոնք անհավասարելի վայելով տալիս են տվյալ յերկրի և բնության կոտորիտը:

«Նմանություն Դանտէյին»,—գրում ե Բելինսկին,—կարելի չե համարել հատվածային թարգմանություններ «Աստվածային կատակերգությունից», և նրանք այդ պոեմի մասին ավելի լավ և ավելի ճիշտ գաղափար են տալիս, քան մինչև այժմ ռուսերեն լեզվով կատարված բոլոր թարգմանությունները՝ չափածո, թե արձակ: «Պոեմի սկիզբը» («Գլավոլերներն այժմ գովաբանում են Ստամբուլը»*) կարծես թե գրել ե մեր ժամանակի մի թուրք... ինչպիսի բազմազանություն, ինչպիսի հարստություն...»:

Յեվ իրոք, Պուշկինի հանձարը ստեղծագործության աղբյուր ե վորոնում մերթ Մերձավոր Արեւելքի յերկրներում՝ Արաբիայում, Պաղեստինում, Յեգիպտոսում («Յեգիպտական գիշերներ»), մերթ միջնադարյան Յեվրոպայում («Ժլատ Ասպետ», «Տեսարաններ ասպետական ժամանակներից»), մերթ Իսպանիայում («Քարե հյուրը» և այլ բանաստեղծություններ), Ֆլորանսիայում, Իտալիայում և այլն, և այլն:

Սակայն առանձնապես պետք ե նշել Կովկասի նշանակությունը Պուշկինի ստեղծագործության առաջին շրջանի համար: Իր յերիտասարդական ամենաբուռն տարիների խոյանքները Պուշկինը նվիրել ե Կովկասյան վիհապանծ լեռներին: «Կովկասը յեղել ե Պուշկինի պոեզիայի ոլորանը,—գրում ե Բելինսկին,—ինչպես հետո դարձավ Լերմոնտովի պոեզիայի ոլորանը»:

*) Տե՛ս «Ճանապարհորդություն դեպի Երզրում»:

Պուշկինի «վտարանդի քնարը» նրա յերկրորդ մեծ պոեմի՝ «Կովկասյան գերի»-ի մեջ նուրբ իրոնիայով խտրանում ե ցարական նվաճող բանակի գործած գաժան տվերածությունները: Պոեմի վերջարանում, ղեմելով Կովկասը նվաճող ցարական գեներալներին, Պուշկինն ի միջիայլոց ասում ե.

Քեզ եմ յերգում, հերոս,

Ով Կոտլյարեվսկի, Կովկասի

պատուհաս—

Ուր վոր սլացար ահասատ—

Քո յերթը, ինչպես սև ժանտախտ,

Կործանեց, ջնջեց ցեղեր...:

Պուշկինի ազատատենչ վոգին, նրա մուսան «թռչում եր դեպի սահմաններն Ասիայի և իր պուսկի համար քաղում վայրի ծաղիկներ» («Կովկասյան գերի»՝ վերջարան): Լեռների աղջիկը յերգում եր նրա համար «Յերձանիկ Վրաստանի յերգերը»:

Տարիներ անց Պուշկինը հիշում ե նույն աղջկան, յերբ մի այլ գեղեցկուհի նրա համար յերգում եր այս անգամ «Տխուր Վրաստանի յերգերը»:

Մի յերգեր, գեղունի, ինձ մոտ

Յերգերը տխուր Վրաստանի,

Հիշեցնում են նրանք ինձ

Ուրիշ կյանք և ավ հեռավոր...:

1820 թվի ամառը Պուշկինը մի քանի ամիս ապրեց հանքային ջրերում՝ Պյատիգորսկում, վորտեղ և

սկսեց գրել «Կովկասյան գերի» պոեմը, վորի մեջ
յերգում եր այդ իդեալական չերքեղուհուն: 1828
թվին նա ակամա անդրադառնում ե այդ պատկերին,
իսկ հաջորդ տարին կարծես մի անդիմադրելի մղու-
մով մեկնում ե դեպի Կովկաս, Թիֆլիս—Ներքում՝ Հա-
յաստանի վրայով:

Ահա Կովկասն իմ վոտքի տակ: Յես մեն-մե-
նակ վերելում
Սպիտակափառ լեռան լանջին լուռ կանգնած եմ
ու նայում,

Ինձ պես բարձր, արծիթն հեռվում, դեպի յեթեր
վերացած՝

Ոգում հանգիստ սավառնում ե՝ թեվերն հզոր տա-
րածած:

(Թարգմ. Ա. Մատուցան)

Այս և հետագա տողերը Կովկասյան լեռնային
բնության հոյակապ պեյզաժն են տալիս: Մակայն
դա սոսկ պեյզաժ չե, բանաստեղծության վերջին տու-
նը, վոր վերաբերում ե Թերեքին, ստանում ե սիմ-
վոլական իմաստ:

Յեզ խիվում ե նա ափերին, և ապարդյուն կը-
ռիվ տալիս,

Յեզ իր քաղցած ալիքներով ժայռեր լիզում ու
լալիս...

Սակայն իզոլուր Նորա համար չկա ուրախ վուչ
մի որ,

Նորան ճնշում ու խեղդում են լուռ քարափ-
ներն ահավոր:

Այս տողերի այլաբանական իմաստն ել ավելի
ակնհերձ ե, յեթե նկատի ունենանք, վոր Պուշկինի
ձեռագրում կան հետեվյալ չորս տողերը, վորոնք
չորս են մնացել տպագրված տեքստից՝ շատ հասկա-
նալի պատճառով.

Так буйную волюность законы теснят,
Так дикое племя под властью тоскует,
Так ныне безмолвный Кавказ негодует,
Так чуждые силы его тяготят...

Այսպես են՝ կաշկանդում որենքներն աղատու-
թյունը խիլալս,

Այսպես ե հեծեծում վայրի ցեղը իշխանու-
թյան լծի տակ,

Այսպես ե հիմա անմոռնչ Կովկասն այրվում
ցասումով,

Այսպես են ահա նրան ճնշում ուժերը ոտար:

*
* *

1829 թվին կատարած ճանապարհորդության մա-
սին Պուշկինը գրեց իր նշանավոր ուղեգրությունը,
վոր լույս տեսավ միայն 1836 թվին: 1829 թվի ամա-
ռը՝ ա կրկին ուղեվորվեց դեպի Կովկասի հանքային
ջրեր: Այդ ժամանակ արդեն սկսված եր ոռոս-թուր-
քախն պատերազմը և ոռոսական բանակն արշավում
եր րզրումի վրա: Պուշկինն ոգտվելով առիթից,—
ինչես գրում ե ինքը գրքի առաջաբանի նախա-
գծում, վոր վորոշ նկատառումներով ժամանակին չի
տպագրվել,—մեկնեց Թիֆլիս՝ տեսնելու իր յեղբորը

և իր մի քանի բարեկամներին: Սակայն նրանք բա-
նակի հետ միասին մեկնել էյին ռազմաճակատ: Պուշ-
կինը շտապեց միանալու նրանց և ականատես յեղով
Երզրումի գրավմանը: Ժամանակի թերթերը հիաս-
թափվեցին, յերբ բանաստեղծը վերադառնալով պա-
տերազմից, ներբողներ չգրեց՝ ցարական բքնակի հա-
ջողություններին նվիրված, և սկսեցին կշտամբել
Պուշկինին: «Տես պարտավոր չեյի, անշուշտ, գրելու
պ. պ. Ժուրնալիստների պատվերով. ասում և Պուշկի-
նը... մեծեցում վորսնելը միշտ ինձ թվացել է
ծիծաղելի և անհեթեթ քմահաճույք»: Պուշկինը ներ-
շնչման աղբյուր չեր կարող գտնել ցարական բանա-
կի հաջողությունների մեջ. նա յերբեք չի յեղել դա-
ւադական բանաստեղծ և ներբողակազիր: Ծիշտ է, նա
ընդունում էր ռուսական բանակի «փայլուն հաղթա-
նակները», Երզրումի ռման անառիկ մի բերդաքաղա-
քի գրավումը, թեև առանց վորեն գեմադրության
հանդիպելու. բայց վոչ իր ուղեգրության մեջ և փչ
ել այդ շրջանի իր բանաստեղծություններում նա որչ
մի անգամ չի փառաբանել այդ հաջողությունները,
նույնիսկ կարելի չե ասել հակառակը — Պուշկինը իր-
նիական վորոշ շեշտ եր մտցնում իր ճանապարհորդ-
կան և ռազմական նկարագրությունների մեջ: Ան
այդպիսի հետաքրքրական մի եպիգրաֆ.

«Հեծելազորի յելուցից առաջ մեր բանակը ե-
կան մի քանի լեռնաբնակ հայեր, պահանջելով իրնց
պաշտպանել թուրքերից, վորոնք յերեք որ առաջ ը-
շել էյին իրենց տավարը: Դնդապետ Անրեպլ լավ ըլ-
խի չընկնելով, թե ինչ են ուզում նրանք, յերևա-
յեց, թե թուրքական ջոկատը գտնվում է լեռներում,

և ուղանները»*) մի եսկադրոնով արշավեց այդ կողմը, ի-
մացնելով Ռայեվսկուն, թե 3000 թուրքեր գտնվում են
գարեբում: Ռայեվսկին ուղեվորվեց նրա հետևից, վոր-
պեսզի վառնդի դեպքում ոգնի նրան: Տես ինձ համա-
րում էյի գործուղված Նիժեգորոդյան գնդում և մեծ
սրտնեղությամբ ձիա քշեցի հայերին՝ ազատելու:
Անցնելով 20 վերստ, հասանք մի գյուղ և
տեսանք մի քանի հետ մնացած ուղանների,
վորոնք ձիուց իջնելով, մերկ թրերով հարածում էյին
մի քանի հավերի: Դյուղացիներից մեկը բացատրեց
Ռայեվսկուն, վոր խոսքը վերաբերում է 3000 յեղնե-
րի, վորոնց յերեք որ առաջ քշել էյին թուրքերը և
վորոնց հետևից կարելի չե հասնել յերեք որից՝ Ռա-
յեվսկին հրամայեց դադարեցնել հավերի հետապնդու-
մը և հրաման ուղարկեց գնդապետ Անրեպլին վերա-
դառնալ: Մենք հետ գնացինք և դուռս գալով լեռ-
ներից, հասանք Հասան-Վալայի մոտ: Բայց այսպի-
սով 40 վերստ պտույտ կատարեցինք, վորպեսզի ազա-
տենք մի քանի հայկական հավերի կյանքը, ինչ վոր
ամենեկին զվարճալի չթվաց ինձ»**):

Պուշկինի այս ճանապարհորդության մասին խո-
սել է նաև մի ֆրանսիացի, վոր 1834 թվին Փարի-
զում հրատարակել էր մի գիրք Արեվելքում կատա-
րած իր ճանապարհորդությունների մասին: Ֆրանսիա-
ցի հեղինակը (Կյուպատոս Ֆոնտանիյե) իր գրքում
ի միջի այլոց գրում է.

«Իր հարուստ յերեվակայությամբ ականավոր
մի բանաստեղծ իր տեսած փառավոր սխրագործու-

*) Ռուսական հին բանակի հեծյալ զինվորները:

**) Տես «Ճանապարհորդություն դեպի Երզրում» գլ. 4-րդ:

Թյունները մեջ գտել ե վոչ թե պոեմի, այլ սատիրայի նյութը: Այստեղ խոսքը վերաբերում եր Պուշկինին, ինչպես նկատում ե ինքը՝ բանաստեղծը, վորովհետև նույն զրքի մեջ մի այլ տեղ ֆրանսիացի հեղինակը գրում ե. «Իշխան Պասկեվիչի բանակի հրամանատարների մեջ աչքի եյին ընկնում գեներալ Մուրավյովը... վրացի իշխան Չիչովաձեն... հայ իշխան Բեքուտովը... իշխան Պոտյոմկինը, գեներալ Ռայեվսկին ե, վերջապես, պ. Պուշկինը... վորը թողել եր մայրաքաղաքը՝ իր հայրենակիցների քաջագործությունները յերգելու համար»*):

Մենք տեսնք արդեն, թե ինչպես ե յերգել մեծ բանաստեղծն այդ «քաջագործությունները»: Սակայն դժվար ե տեսլ, թե ինչ ե ակնարկում ֆրանսիացի հեղինակը, գրելով, թե Պուշկինը սատիրայի (յերգիծանքի) նյութ ե գտել այդ արշավանքի մեջ, քանի վոր Պուշկինի ուղեգրությունը լույս ե տեսել 1836 թ., Ֆոնտանիյի գրքից յերկու տարի անց: Պուշկինիստները տարբեր բացատրություններ են տալիս ֆրանսիացու այս ակնարկությանը: Պուշկինը իր նախաբանում կտրականապես առարկում ե ֆրանսիացու այդ դիտողության զեմ ե ասում ե, վոր ինքն ամենեվին մտադիր չի յեղել սատիրաներ գրել Պասկեվիչի մասին, բայց այնուամենայնիվ Պուշկինը նույն առաջաբանի նախադծում գրում ե. «Ձեր կարեւր, որին նակ, թերթերում տպել. մենք հույս ունեյինք, թե այսին պ. պրոպորշին արշավանքից կվերադառնա Գեվորգյան խաչով, մինչդեռ դրա փոխարեն նա Մու-

*) «Ճանապարհորդություն զեպի Երզրում», առաջաբան

դավիայից բերեց միայն շերմախտ: Ակնհայտ ե, վոր ցենզուրն այդ չէր թույլատրի»:

Գրաքննությունը ե ցարական ժանգարմերիայի պետ Բենկենդորֆն աչալուրջ հետևում եյին Պուշկինին ե նրա ամեն մի տողն անցնում եր նրանց գրաքննության բովով: Պուշկինի ճանապարհորդությունը մեծ դժգոհություն պատճառեց Նիկոլայ 1-ինին ե Բենկենդորֆին:

Յեվ իրօք, վերադառնալով Կովկասյան լեռներից իր հայրենի տափաստանները, Պուշկինը իր հետ չբերեց վոչ մի ներբողական բանաստեղծություն կամ պոեմ՝ նվիրված Երզրումի գրավմանը ե ոռոսական բանակի հաղթանակին. դրա փոխարեն նա տպագրեց «Կովկաս» բանաստեղծությունը (1829 թվի սեպտեմբերի 20-ին), վորի հետ մենք արդեն ծանոթացանք, ե մի քանի այլ բանաստեղծություններ («Հաֆիզից», «Դելիբաշ» ե «Ուլեգի վահանը»), վորոնք այս կամ այն չափով կապված են 1829 թ. ոռոս-թուրքական պատերազմի հետ: Այս բանաստեղծություններից առանձնապես աչքի յե ընկնում «Հաֆիզից» վերնագրված կտորը, վորի մասին հիացմունքով ե խոսում Բեկինսկին: Այս բանաստեղծությունը, վոր միանգամայն ինքնուրույն ե ե իր կոլորիտով միայն հիշեցնում ե պարսկական կլասիկ պոեզիան, նվիրված ե այդ ժամանակ ոռոսական բանակի հետ միասին թուրքական զորքերի դեմ կռիվող Ղարաբաղյան հեծելազորքի հրամանատարներից մեկին՝ Փանրադ բեկին: Պուշկինի այդ բանաստեղծության մեջ լիովին բացակայում ե ուղմական վորեւ տրամադրություն, ընդհակառակը, բանաստեղծն զգուշացնում ե իր հերոսին, չքնաղ յեր-

տասարդին, վորպեսզի նա «չգերվի ուղմի վառքով», վորովհետեւ ճակատամարտների թոհուրոհի մեջ նա կարող ե կորցնել «իր շարժումների ամոթխած նրբութունը և շնորհագրությունը»: Սա զարմանալիորեն նման է հաֆիզյան լիրիկայի նրբագեղ վոդուն և իզուր չէ, վոր վերնազորված է յեղել «Հաֆիզից», թեև առանց վորևէ կապ ունենալու իրանական այդ նուրբ լիրիկի հետ:

Մեծ արվեստագետ-պոետը չէր դրում պարտնայք ժուրնալիստների պատվերով: Նա իր բանաստեղծական ներշնչումը գտնում եր կյանքի բաղմաղանության մեջ, ռեալիստ-գեղարվեստագետի աչքով նկատում եր պատերազմի ավերածությունները, վորոնք նրա մեջքի առաջ վոշնչացնում . ինչին կյանքի գեղեցկությունը: «Ինչիբաշ» բանաստեղծությունն մեջ Պուշկինը անհավասարելի վարպետություն մի քանի տողի մեջ նկարագրում է Դեկերաշի (թուրք հեծյալի) և ռուս կազակի մենամարտը, վորի ահալոր վախճանը Պուշկինը տալիս է հոմերոսյան ուժով և եպիկական պարզությամբ:

Այս շրջանում գրած բանաստեղծություններից վորպես քաղաքական բովանդակություն ունեցող յերկ աչքի լն ընկնում «Ուլգի վահանը»:

Ինչպես հայտնի յե, 1829 թ. ռուս-թուրքական պատերազմը վերջացավ Ադրիանուպոլսի հաշտությամբ: Այդ ժամանակ ռուսական բանակը վորքր Ասիայում արդեն գրավել եր Երզրումը և մտել յերկրի խորքը՝ մինչև Բայբուրթ, իսկ յեվրոպական Թուրքիայում Բալկանների վրայով հասել եր մինչև Կ. Պոլսի (Ստամբուլ) դռները: Պուշկինն իր այս բա-

նաստեղծությունն մեջ նուրբ ակնարկություն է անում այն մասին, վոր ռուս բանակը հասնելով Ստամբուլի մոտ, կանգ առավ և ել առաջ չգնաց, վորովհետեւ Ուլգի վահանը իբր թե կասեցրեց նրա առաջխաղացումը: (Ռուս առաջին պատմական իշխաններից Ուլգը 907 թվին արշավել եր Կ. Պոլսի վրա և ըստ ավանդություն իր վահանը մեկնել «արքայաքաղաքի» դարպասներին ի սարսափ հույների): Պուշկինը վոչ առանց հեղնանքի հիշում է այս ավանդությունը, ակնհայտ կերպով ակնարկելով Նիկոլա 1-ի քաղաքական պարտությունը Անգլիայի հանդեպ, վոր ամեն դեպ արգելք եր հանգրիսանում ցարի նվաճողական ծրագրերի իրագործմանը: Ենով Ռուսաստանը չնայած իր ռադմական խոշոր հաջողությունն ին (երզրումի գրավումը, Պոլսի դռների մոտ հասնելը), փաստորեն ստանում եր շատ ըիչ բան՝ համեմատած Պոլսի նման համաշխարհային նշանակություն ունեցող մի քաղաքի հետ, վորի նվաճումը հանդիսացել է ռուս ցարերի գարավոր յերազր: Պուշկինը զարմանալի նրբությամբ և գեղարվեստական մեծ տակտով մի կ'ըճ բանաստեղծությունն մեջ բնութագրում է ցար-ժանդարմ Նիկոլայ 1-ի քաղաքականությունը, և նուրբ իրոնիայով պակագրծ է անում նրան, վորին ատում եր իր ամբողջ հոգով:

Բանաստեղծը քանիցս նշում է, վոր չի ցանկանում միջամտել ռադմական և քաղաքական խնդիրներին: «Ճանապարհորդություն» առաջաբանում նա գրում է. «Յեա չեմ խառնվում ռադմական դատողություններին, այդ իմ գործը չէ»: Բայց Նիկոլայը և նրա արբանյակներն այնքան միամիտ չեյին վոր

չնկատելին Պուշկինի անաստեղծութեան թաղուն հեղ-
նական իմաստը: Չէ՞ վոր նրանք իրենք զգում եյին
իրենց քաղաքական ակներև պարտութիւնը Կ. Պոլ-
սի զարգասների առջև ամէլի հզօր մի ախոյանի հան-
դեպ, ինչպէս Անգլիան եր:

Ահա մոտավորապէս այն ամենը, ինչ Պուշկինը
նվիրել եր 1829 թվի պատերազմին, յետեւ չհաշիւենք
«Ճանապարհորդութիւն դեպի Երզրում»-ը, վոր լույս
տեսավ հետագայում: Այս յերկի առաջաբանում Պուշ-
կինը պատասխանում ե այն մարդկանց, վորոնք Բեն-
կենդորֆի և իր նմանների թեկադրութեամբ մեղադ-
րում եյին բանաստեղծին՝ իր հայրենիքի հանդեպ
«յերախտամոռ» լինելու համար, քանի վոր նա ներ-
քողներ չէր գրել նվիրված ռուսական զենքի հաջո-
ղութիւններին: Գեղարվեստագետի մեծ վարպետու-
թեամբ, որ յեկեղծութեամբ և հաճախ նուրբ յումարով
պատմելով իր ճանապարհորդութիւնը, Պուշկինը մի
կողմից արձանագրում եր ռուսական բանակի «հա-
մարձակ» շարժումը Սոդանլուի վրայով, վորով Պա-
կեվիչը սերասքերին կտրեց Ոսման փաշայից, թշնա-
մու յերկու կորպուսների պարտութիւնը մի ուրում,
արագալաց արշավը դեպի Երզրում», մյուս կողմից,
վորպէս ռեալիստ արվեստագետ նկարագրում եր պա-
տերազմի հետ կապված դժվարութիւնները, տեղա-
կան բարքերն ու սովորութիւնները, փարատելով
արեւելքի ճոխութեան և հարստութեան մասին յ դժ
առասպելները: Ահա ինչ և գրում նա այդ մասին.
«Յես չգիտեմ մի արտահայտութիւն, վորն ամէլի
անիմաստ լինեք, քան ասիական ճոխութիւն բառերը:
Այս առաջը յերեմի ծագել և խաչակրաց արշավանքի

ժամանակ, յերբ աղքատ ասպետները թողնելով իրենց
դոյակները մերկ պատերը և կաղնե փայտե աթոռ-
ները, առաջին անգամ տեսան կարմիր դիվաններ, խոյ-
տանկար գորգեր և կոթի վրա գունազեղ քարերով
դաշույններ: Հիմա կարելի յե ասել ասիական աղքա-
տութիւն, ասիական կեդոտութիւն, etc, բայց ճո-
խութիւնն անշուշտ պատկանում ե Յեվրոպային»*):

II

Պուշկինն առաջին անգամ չէր, վոր տեսնում եր
արեւելցիներին: Իր յերիտասարդական շրջանում նա
մոտ հինգ տարի ապրել եր վորպէս քսորական «պաշ-
տոնյա» Ռուսաստանի հարավում՝ Բեսարաբիայում
(Քիշնեւ), Ուկեսայում, Դրիմում: Բայրոնի պոեմների
ռոմանտիկական արեւելքը մի պահ վողեվորել եր
նրան, դնշունների թափառական կյանքը, Դրիմի խա-
ների պալատների մամլրիտանական ճարտարապետու-
թիւնը, հարեմի գաղտնիքները, «Հազար և մեկ գի-
շերներ»¹ի հեքիաթները, արաբական և պարսկական
պոեզիան տվել եյին նրան բանաստեղծական սքան-
չելի ներշնչումներ, վորոնք մարմնացել են «Բախչի-
սարայի շատրվանի», «Գնշունների», «Յար Սալտանի
հեքիաթի» և մի շարք լիրիկական բանաստեղծու-
թիւնների մեջ: Սակայն «Իսկական» Արեւելքը նա
դեռ չէր տեսել: Ահա թե ինչու նա շտապում եր անց-
նել Արփաշայը, վոր այդ ժամանակ Ռուսաստանի
և Թուրքիայի սահմանն եր: Նա միշտ յերազել եր ար-

*) «Ճանապարհորդութիւն դեպի Երզրում», գլուխ 5:

տասանման գնալու մասին, քանիցս դիմել եր ցարին արտասահման անցնելու արտոնութիւնն ստանալու համար, բայց միշտ ել մերժում ստացել. նույնիսկ փորձել եր մի քանի անգամ դադտնի կերպով փախչել, սակայն ապարդշուն: «Ճանապարհորդութեան» մեջ Պուշկինը գրում է. «Յես գետն անցա անբացատրելի մի զգացմունքով: Յես դեռ յերբեք չեյի տեսել ոտաւրի հողը: Սահմանն ինձ համար ունիւր ինչ վոր խորհրդավոր բան. մանուկ հասակից ճանապարհորդութիւնը յեղել եր իմ սիրելի յերազը: Այնուհետե կես յերկար ժամանակ աստանդակախ կյանք եմ վարել, շրջելով մերթ Հարավում, մերթ Հյուսիսում, բայց դեռ յերբեք դուրս չեյի պրծել անծայրածիր Ռուսաստանի սահմաններից: Յես ուրախ գլարթ անցա նվիրական գետը և ձիս ինձ հանեց թուրքական ափը: Սակայն, այդ ափն արդեն նվաճված եր, — ավելացնում ե Պուշկինը թագուն տխրութեամբ, — յես դեռեւս գտնւր վում եյի Ռուսաստանում:

Յեւ այսպես, նրա նվիրական յերազն այս անգամ ել չիր սգործվեց, Նիկոլայ 1-ը նրան ամուր եր պահել իր ճանկերում: Ճշմարիտ ե, նա տեսավ ասիական մեծ քաղաք՝ Ներքումը, նույնպես նվաճված, սակայն նեքիաթային վոյճինչ չկար այդ արեւելքում, նա նույնիսկ կարողացավ մուտք գործել փաշայի հարեմը, սակայն այնտեղ ել վոյճինչ չգտավ նեքիաթային, փաշայի կանանց մեջ «չկար վոյ մի դեղեցկուհի», — գրում ե նա հիասթափված:

Այնինչ այդ ժամանակ Ներքումում սկսվել եր ժանտախտը, վորն արդեն տարածվել եր նաե Անդըրկովկասում: Այդ մասին Պուշկինը պատմում ե բնո-

րոշ մի եպիգրդ, վոր նրան պատահել ե Հայաստանում Բզովդալի (Դվալի) լեռնանցքից իջնելուց հետո՝ Լոռուց Դյումըի գնալու ժամանակ: Հետաքրքրութեան համար ցիտաւր բերում ենք «Ճանապարհորդութիւնն դեպի Ներքում»-ի հայերեն մի հին թարգմանութիւնից*):

«Լեռն անցնելով իջա ի հովիտ հովանավորյա ծառովք: Հոն հանքային աղբյուր մը տեսա, վոր կըվազեր — կերթար ճամբուն մեկ կողմեն ի մյուսն: Այստեղ հայոց տերտերոջ հանդիպեցա, վոր Յերեւանա Ախլցխա կերթար:

— «Ի՞նչ նոր բան Յերեւան», — հարցուցի:

— Յերեւանա մեջ ժանտախտ, — պատասխանեց. —

«Ի՞նչ կլսի Ախլցխայի վրայոք»: — «Ախլցխայի մեջ ժանտախտ», — պատասխանեցի յես: Այս Խառոճիկ լուրն իրարու տալով բաժանվեցանք»:

Ճանապարհորդութեան ամենաուշագրավ դրվագներից մեկն ե Պուշկինի հանդիպումը սպանված Գրիբոյեդովի դագաղին, վոր սայլով բերում եյին Թեհրանից: Պատմական այս տխուր հանդիպումը տեղի ունեցավ Հայաստանի հողի վրա, յերբ Պուշկինն իջնում եր Բզովդալի լեռնանցքից՝ ուղեւորվելով դեպի Դյումըի:

Ռազմաճակատից վերադառնալով, Պուշկինը գրեց նաե «Դոն» բանաստեղծութիւնը, վոր խիստ ուշագրավ ե վորպես ապացույց այն բանի, թե ինչ վերա-

*) «Ճանապարհորդութիւնն»-ը քաղվածաբար թարգմանվել ե լույս տեսել 1883 թ. Վենետիկի «Բազմավեպում», թարգմանին ե զրիմցի Բ. Բուշնեբյանը, ինչպես մեզ հաջողվեց պարզել, վորովհետե թարգմանութիւնն անստորագիր ե:

բերմունք ունեւր բանաստեղծը դեպի պատերազմը: Հա-
կառակ շովինիստորեն տրամադրված ռազմատենչ
գրականագետների և «հայրենասեր» ժողովրդատեն-
քի: Պուշկինն այդ բանաստեղծութեան մեջ վողջու-
նում և խաղաղութեանը և փաստորեն ժողովուրդնե-
րի, յեղբայրութեան կոչ և անում:

Լայն դաշտերի մեջ շողալով
Սահում և նա... Բարե, Դոն,
Վորդիններից քո հեռավոր
Բերել եմ յես քեզ վողջույն:

Դոնի վորդինները՝ կաղակները հեռու Փոքր Ասիա-
յում անհամբեր սպասում են պատերազմի վախճանին,
վորպեսզի վերադառնան հայրենիք, վերսկսելու խա-
ղաղ աշխատանքը և խմելու իրենց այգիների փրփը-
րուն գինին: Պուշկինը վողջույն և բերում նրանցից
հանգաւոր Դոնին: Այնուհետեւ բանաստեղծը վողջու-
նում և Դոնին Արաքսի և Յեփրատի անունից, վորոնք
նրա յեղբայրներն են:

Յեղբայրն ես դու հռչակավոր
Այն գետերի, հանգաւոր Դոն,
Արաքս գետից և Յեփրատից
Բերել եմ յես քեզ վողջույն:

Այնուհետեւ բանաստեղծը պատմում է, թե ինչ-
պես Դոնի վորդինների նժույգները հոգնած յերկարա-
տեմ արշավանքից՝ անցնում են Արփաչայը, զգալով
հայրենի հողի մոտիկութեանը և խմելով նրա ջուրը՝
շտապում են դեպի հայրենի գետը:

Միանգամայն ակներե և Պուշկինի ազատախոհ,
համաշխարհային մասշտաբ ընդգրկող հայացքը: Դե-
տերն ախտեղ դառնում են սիմվոլներ: Յեթե նրանք
յեղբայրներ են, ապա նրանց ափերին ապրող ժողո-
վուրդներն ևս յեղբայրներ են: Պուշկինը նույն լայ-
նախոհութեամբ և պարզ սրտով յերգել և խաղանական
Դվադակիվիւրը, ինչպես ուկրայնական Դնեպրը, Յեփ-
րատը և «Նվիրական Արփաչայը», Լեռնաստանի Թե-
րեքը և Վրաստանի Արաքսան ու Դուռը և այլն:

Պուշկինի սիրտն ու հոգին բաց են յեղել բոլոր
ժողովուրդների և ազգերի համար: «Լինելով ոռւս մե-
ծագույն ազգային բանաստեղծ, ոռւս գրական լեզվի
ստեղծողը, ոռւսական նոր գրականութեան նախահայ-
րը, վոր «հարստացրել և կուլտուրան այնպիսի յեր-
կերով, վորոնց մեջ գեղարվեստական վիթխարի ուժով
արտահայտել և ոռւս ժողովրդի լավագույն վորդինե-
րի մտքերը, զգացմունքները, տենչերը» («Պրավդա»):

Ավելի քան ցայտուն է՝ «Յեփրանի Ոնեգին»-ի այն
տունը, վորի մեջ բանաստեղծն անհուն կարոտով
սպասում է իր ազատութեան ժամին, վորպեսզի թո-
թափի իրեն կաշկանդող կապանքները և սլանա դե-
պի «Իր Աֆրիկան»:

Կգա՞ արդյոք ժամն իմ ազատութեան,
Ժա՛մ ե, ժա՛մ ե,—կանչում եմ Մրամ:
Թափառում եմ ծովի վրա *), սպասում հովի,
Ձեռքով եմ անում նավերի առագաստներին:
Հանձնված հովներին, կոհակների դեմ վոգարելով,
Յե՞րբ պիտի սկսեմ իմ ազատ վագրը

*) Իրված է Ուեսայում (ձառնութեւն Պուշկինի):

Ծովի տղաս նամբեբով:

Ժա՛մ ե քոզնել տփը տաղկալի

Ինձ համար չարկամ տաբեբի,

Յե՛վ հաճախ այնժամն զրեւում

Յերկնապամարի տակ իմ Աֆրիկայի

Կարոտով հիւսել մռայլ Ռաւստսան,

Ուր տաղկել եմ յես, ուր սիրել եմ յես,

Ուր քոզել եմ յես իմ ոքոք:

Այստեղ չե միայն, վոր Պուշկինը նշում է իր հե-
ռավոր ազգակցական կապն Աֆրիկայի հետ: «Յե՛վգե՛նի
Ռսեզին»-ի առաջին հրատարակութեան ծանոթու-
թյունների մեջ Պուշկինը գրում է. «Հեղինակը մոք
կողմից աֆրիկական ծագում ունի», և մանրամասն
առիթ է այդ ծագման պատմութիւնը և իր նախապառ
Աբրամ Աննիբալի կենսագրութիւնը: 1824 թվին
Վյազեմսկուն ուղղած մի նամակում խոսելով հույնե-
րի ազատագրական շարժման մասին՝ Պուշկինը գրում
է. «Հույների ճակատագրի մասին թույլատրված է
դատել այնպես, ինչպես իմ յեղբայր նեզերերի ճակա-
տագրի մասին»: «Յեզիպտական դիշերները» բանաս-
տեղծի հանճարի թռիչքն է դեպի Աֆրիկայի հնադար-
յան պատմութիւնը, վոր սերտորեն առնչվում է
Արեւելքի պատմութեան հետ: Պուշկինը ներծծելով իր
մեջ Արեւմուտքի ամբողջ կուլտուրան՝ սկսած հելլենա-
կանից մինչև իրեն ժամանակակից հասարակութեա-
կանը՝ Բայրոնի նման դուրս յեկավ «զառամած
Յե՛վրոպայի» սահմաններից: Բայրոնի նման Արեւմուտ-
քից կամուրջ ձգեց դեպի Արեւելք և դարձավ ամբողջ
աշխարհի պոետը:

Բեսարաբիայի Բիշնեվ քաղաքը անցյալ դարի
20-ական թվերին դեռևս լիովին պահպանում էր իր
ասիական կոլորիտը: Բանաստեղծը Բիշնեվում ապրեց
1820 թ. սեպտեմբերից մինչև 1823 թ. հուլիսը (վորոշ
ընդհատումներով), վորպես հսկողութեան տակ գտնվող
«պաշտոնյա»: Բիշնեվում Պուշկինը շփվում էր տեղա-
կան ազգաբնակչության հետ. լինում էր ուսմանական
և հունական «արխատոկրատիայի» շրջանում: Քաղաքի
ազգաբնակչութիւնը՝ շատ խայտաբղետ էր. այնտեղ
կային ուսմանացիներ, հույներ, մոլդավացիք, հրեաներ,
թուրքեր, հայեր, ֆրանսիացիք, իտալացիք և այլն:
Այնտեղ էլին գտնվում նաև թուրքերի լծից ազատա-
զրվելու համար ապստամբական շարժում սկսած հույ-
ների մի քանի առաջնորդները, վորոնց հետ նույնպես
Պուշկինը շփվում էր: Այդ շրջանում Պուշկինը ջերմ
կողմնակից էր հունական ազատագրական շարժմանը,
հայտնի յե նրա «Վո՛տքի յել, ով Հունաստան, վոտ-
քի» բանաստեղծութիւնը

Պուշկինը հաճախում էր քաղաքի արեւելեկան թա-
ղերը, հատկապես այցելում էր «Կանաչ պանդոկ» կոչ-
ված սրճարանը, վորտեղ հենց դրի յե առել «Սեվ
շալը» հայտնի բանաստեղծութեան սյուժեն մի ուս-
մանական պատմածից: Պուշկինն սկսել էր սովորել
ուսմաներենը, ավելի մոտիկից ծանոթանալու համար
տեղական բարբերին և ֆոլկլորին, ուսմաներենից
թարգմանել է գնչուական մի պարերգ («Զեմֆիրայի
յերգը»):

Բիշնեվից Ոգեսա տեղամիտվելով, Պուշկինը
զգաց իրեն «յեվրոպական» քաղաքում՝ համեմատած

Քիշնեվի հետ, վոր նրան թվում եր կատարյալ արե-
վելք: 1823 թ. մի նամակում Պուշկինը գրում ե Ողե-
սայից. «Հարկավոր ե ինձ նման յերեք տարի անց-
կացնել անխական խեղդող աքսորավայրում՝ զգալու
համար ե վոչ ազապ յեվրոպական ողի արժեքը»: Սա-
կայն Ողեսայում Պուշկինի արեվելյան հետաքրքրու-
թյունները չնվազեցին, ընդհակառակը, կարելի յն ա-
սել, վոր կիսայիվրոպական այդ նախահանդատում,
արեվելյան յերկրների մոտիկ հարեվանությամբ՝ Պուշ-
կինն ավելի զգրեղ կերպով զգաց Արեվելքի շունչը:
Ողեսայում ապրելով՝ Պուշկինն իրեն զգում եր արդեն
մասամբ Արեվելքում: Այդ քաղաքը Յեվրոպայի ե
Ասիայի մի խառնուրդ եր հանգիստանում: «Յեվդենի
Ունեզինի» վերջին գլխում, վոր հեղինակը գուրս եր
թողել պոեմից, նկարագրված ե Ունեզինի ճանապար-
հորդությունը գեպի հարավ: Ունեզինը գնում ե Ասորա-
խան, իսկ այնտեղից՝ Կովկաս: Նա տեսնում ե «Կամակոր
Թերեքը», «Արագվայի ե ուռքի տփերը», այնուհետե նա
անցնում ե Տավրիկան նահանգը՝ Ողեսա, «ուր յես ապ-
րում ելի այն ժամանակ», ասում ե Պուշկինը. «վոր-
տեղ քայլում ե հպարտ սլավոնը, Փրանսիացին, իս-
պանացին, հայը ե հույնը, ե՛ ծանրաշարժ մոլդավա-
ցին, ե՛ յեգիպտական յերկրի վորդին, նախկին ծովա-
հեն Մորալին»*)։ Այս խայտառղես հարավային նա-
վահանգստում Պուշկինը զգում եր իրեն «ինչպես
մուսուլմանն իր դրախտում, խմելով արեվելյան
թանձրախիտ սուրճը, ե Ստամբուլի տփերից սպասե-

*) Մավր Ալի, Թուրք նավաստի, վոր անուն եր հանել իր
ծովային ապստամբություններով:

լով վոստրեններ»։ Այսպես ե գրում պոետը, կատակելով
իւր արեվելյան հրապուրանքների մասին։ Սակայն
միայն այդ չեր նրա զբաղմունքների առարկան։ Արե-
վելքի հրապուրյունը զուգորդելով Ռոսիների ուղեա-
նների հետ, վոր նա լսում եր Ողեսայի իրավական
թատրոնում, Պուշկինն անհամբեր լուրեր եր սպասում
Իտալիայի ե Հունաստանի ազատագրական պայքարի
մասին։ Տակավին Քիշնեվում նա ծանոթացել եր հու-
նական ապստամբության ղեկավարներին՝ Իպսիլանտի
հետ, վորի մասին Պուշկինը գրում ե իր «Կիրճալի»
պատմվածքում։ «Յեվդենի Ունեզինի» 10-րդ գլխում,
վոր Պուշկինն ինքը վոչնչացրել ե ե վարից մնացել
են միայն կցկտուր հատվածներ, մենք գտնում ենք
մի քանի առղ Իպսիլանտի, ինչպես ե Մալախայում,
Իտալիայում ե Հունաստանում ծայր առած ազգային-
ազատագրական պայքարի մասին։

Յնցվում ելին անեղ Պիրենեները,
Նեապոլի հրաբուխն եր բոցավառվում,
Անձեռ իշխանը Քիշնեվից
Արդեն նշան եր տալիս
Մորեայի բարեկամներին։*)

Հանրածանոթ են Պուշկինի այս շրջանի քաղա-
քական արամագրությունները, յերբ նա առանձնա-
պես մոտիկ եր ղեկավարիստներին ե անձամբ շփվում
եր նրանց հետ։

*) Ալեքսանդր Իպսիլանտին մի կովի մեջ կորցրել եր իր
ձեռքը։

Մորեան Հունաստանի հարավային թերակղզին ե։

Դեկաբրիստները, ինչպես և նրանց համախոհ Պուշկինը սքոտաորով սպասում են ազատագրական շարժման հաղթանակին։ Ամենքին գրավում էր Բայրոնի որինակը, վորը հանդես էր յեկել յեվրոպական ռեակցիայի դեմ և մեկնել էր անձամբ մասնակցելու Հունաստանի ազատագրական շարժմանը։

Ճշմարիտ է, 1823 թվի վերջերին, վորոշ չափով սառել էր Պուշկինի առաջվա վոգեվորությունը Հունաստանի ազատագրական պայքարի նկատմամբ, տեսնելով ապստամբ մարտիկների բարոյալքումը և հեղափոխության պարտությունը Սպանիայում, Իտալիայում և այլն, սակայն, այնուամենայնիվ 1824 թվին Ուեսսալից գրած մի նամակում բանաստեղծն ասում է, վոր «խիստ հետաքրքրվում ե հունական դատով»։

Ուեսսայումն էր, վոր Պուշկինն ավարտեց և տեպագրելու ուղարկեց Վյադեմսկուն իր արեվելյան նշանավոր պոեմը՝ «Բախչիսարայի շատրվանը», վորի ներշնչումը բանաստեղծն ստացել էր դեռևս 1820 թ. Ղրիմում կատարած ճանապարհորդության ժամանակ։

Ուեսսայումն էր նույնպես, վոր Պուշկինը ձեռնարկեց ղուրանի ուսուսմասիրությանը՝ ավելի մոտիկից ծանոթանալու համար արևելյան ժողովուրդների կենցաղին ու բարքերին։ Այս ուսուսմասիրության արդյունքն են Պուշկինի նշանավոր «Նմանությունները ղուրանին», վորոնց մեջ բանաստեղծը զարմանալի հարազատությամբ և բանաստեղծական վառվռուն գույներով տալիս է արևելյան, հատկապես արաբական կոլորիտը, բնության և կենցաղի առանձ-

նահատուկ գծերը։ Պուշկինի այդ բանաստեղծությունները կազմում են նրա «Արեվելյան քնարի» շողշողուն դոհարները, վորոնց մասին բարձր գնահատականով խոսում է Բելինսկին, իսկ Տուրգենևիվ իր մի նամակում խորհուրդ է տալիս Ս. Ակսակովին. «Վաղցից ե չեք կարգացել Պուշկինի արեվելյան բանաստեղծությունները, վերստին կարգացեք, յես խենթանում եմ դրանցով»։

Սակայն Պուշկինը ղուրանին մոտենում էր գլխավորապես իբրև արեվելյան վառ յերևակայության և պոեզիայի արտահայտություն։ Հայտնի յե Պուշկինի գնահատականը ղուրանի մասին. նա միանգամայն համաձայն է, վոր ղուրանը վոչ այլ ինչ է, յեթե վոչ «նոր ստի և հին առասպելների հավաքածո» («Собрание новъ и лже и старых басен»)։

Ղուրանը և «Հազար և մեկ գիշերները», վորոնց նա շատ լավ ծանոթ էր Ֆրանսերեն թարգմանության միջոցով, Պուշկինի համար ներկայացնում էյին գլխավորապես արեվելյան պոեզիայի հարուստ շտեմարան։ Նա յերբեմն վերցնում էր արեվելյան պոեզիայի պատկերները և իր հանձարի ուժով տալիս էր միանգամայն ինքնուրույն և ինքնատիպ պոեզիա։ Միայն ե այն կարծիքը, թե Պուշկինը արեվելյան պոեզիայի պատկերներին ծանոթացել է միայն Բայրոնի միջոցով։

Պուշկինը, սակայն, հենց սկզբից մերժում էր արեվելյան եկզոտիկան, կեղծ արևելքը։ Նա մեծ զգաստությամբ էր մոտենում «արեվելյան վոճին», քննադատում էր նրա փքուն և վոլորապտույտ դարձվածքները և խիստ կշտամբում այն բանաստեղծներին, վո-

ըոնք ստրկորեն հետևելով անգլիական պոետներին (հատկապես Թոմաս Մուլրին*), գրում են կեղծ-ռոմանտիկական արևելյան պոեմներ։ Ահա ինչ է գրում նա 1824 թ. իր մի նամակում «Բախչիսարայի շատրվանի» մասին յեղած զիտոպոթյունների առթիվ. «... Արևելյան վոն ինձ համար յեղել է նմուշ, վոնքան այդ հնարավոր է մեղ՝ սառն ու խոհեմ յեվրոպացիներին»։

Իսկ դրանից առաջ 1822 թ. Բիշնեվից Պուշկինը գրում է Պ. Ա. Վյազեմսկուն «... Ժուկովսկին ինձ կատարեցնում է. ինչն է նրան դուր յեկել այդ Մուլրի, արեվելյան անհեթեթ յերեվակայության այդ սեթեվեթ ընդորինակողի մեջ»։ Այդ զիտոպոթյունը վերաբերում էր Ժուկովսկու «Փերի և հրեշտակ» պոեմին, վոր գրված էր Թոմաս Մուլրի «Լալլա Բուկ» արևելյան պոեմի ազդեցության տակ։ Ի դեպ, այստեղ պետք է ասել, վոր ինքը Պուշկինը «Ճանապարհորդության» մեջ մեջբերում է տնում Մուլրի նույն պոեմից և արդարացնում է անգլիացի բանաստեղծի «արևելյան» յերեվակայությունը վրացուհիների գեղեցկության վերաբերմամբ։

Պուշկինը դեռևս «Բախչիսարայի շատրվանը» գրելուց առաջ զգաստ վերաբերմունք ուներ դեպի արևելյան վոճը, միայն Բայրոնի մեջ էր գտնում որինակելի տիպար արևելյան վոճի ոգտագործման մեջ։ Թոմաս Մուլրի և նրա նմանների համար Արևելքը, լոկ եկզոտիկական, հեքիաթային աշխարհ էր, մարմարե ավազանների, խորհրդավոր հարեմների, վարդի

*) Թոմաս Մուլր, անգլիացի բանաստեղծ (1779—1852)։

ու սոխակի, «Հաղար և մեկ գիշերներին» շքեղ ու փարթամ աշխարհը։ Պուշկինը տանել չէր կարող այդպիսի բանաստեղծներին, և մի այլ նամակում գրում է. «... Նա (Մուլրը) արդեն չափից շատ արևելյան է և յերեվակայարար ու այլանդակորեն ընդորինակում է Սաադիի, Հաֆիդի և Մահմեդի յերեվակայությունը և այլանդակությունը։ Յեվրոպացին արևելյան փարթամությամբ զմայլվելիս անգամ պետք է պահպանի յեվրոպացու ճաշակն ու հայացքը» (նամակ Վյազեմսկուն, 1825 թ. ապրիլ)։ Այնուամենայնիվ, ինչպես տեսանք մեծ բանաստեղծը խոստովանում է, վոր «Բախչիսարայի շատրվանը» գրելիս վորոշ տեղերում նա նմուշ է վերցրել արեվելյան վոճը։ Ամբողջ պոեմի արեվելյան կոլորիտն ակնհայտ է և բզկում է հենց պոեմի թեմատիկայից։ Պոեմի եպիգրաֆը Պուշկինը վերցրել է իրանական կլասիկ պոետ Սաադիից.

«Շուսերե ինձ նման այցելել են այս շատրվանից, բայց նրանցից վոմեմք առդեմ չկան, իսկ մյուսները քափառում են նեռունեում»։ *)

Արևելագետ Չաչկինը չենթադրում է, վոր այս եպիգրաֆը Պուշկինը վերցրել է Սաադիի «Բոստան»-ից, վորի Ֆրանսերեն թարգմանության հետ նա ծա-

*) Պուշկինի համար շատ թանգ էր այս եպիգրաֆը։ Ինչպես հայտնի յե, բանաստեղծը նախ վորոշել էր «Բախչիսարայի շատրվան» պոեմն անվանել «Հաբեմ», բայց հետագայում հանդեպելով Սաադիի այս տողերին, փոխել է իր մտադրությունը իր սիրած եպիգրաֆն արդարացնելու համար։ 1829 թ. հոկտ. դրած մի նամակում Պուշկինն ասում է. «Բախչիսարայի շատրվանը» սկզբում կոչվում եր «Հաբեմ», սակայն մեյաժաղճոտ եպիգրաֆը, վորն անկասկած ալելի յե, բան ամբողջ պոեմը, գայթակղեցրեց ինձ»։

Իր սիրած եպիգրաֆի այս տողերը Պուշկինը բերում է «Յեվ-

նորթ պետք և լինելու: Սաադէին «Բոստան»-ում գրում է, վոր «ազնիվ Զեմշիդը մի քանի աղբյուրների վրա գրել եր տվել—այս աղբյուրի վրա հանգստացել են շատերը մեղ նման և գնացել՝ կարծես թե աչքերն են թարթել»: Յեթե նույնիսկ Պուշկինը նկատի յե ունեցել Սաադէի այս տողերը, ապա նա գրանց իմաստն արտահայտել և ինքնուրույն ձեւով:

Պուշկինն ամբողջ պոեմը կառուցել և իր յերեկակայութեան վառ ուժով: Յեթե նույնիսկ պոեմի հիմնական սյուժեն, Ղրիմի խառն Գիրեյի անհույս սերը լին իշխանուհի Մարիայի հանդեպ, նրան պատմած լինել մի յերիտասարդ կին, ինչպես գրում և Պուշկինն իր մի նամակում (1824 թ.), ապա այդ գեղես շատ քիչ եր այդպիսի գունագեղ և վառվռուն պոեմ գրելու համար: Ճշմարիտ և, հարեմի նկարագրութունները հիշեցնում են Բայրոնի արեւվելյան պոեմների համապատասխան տեղերը, սակայն բնութեան, միջավայրի հրաշալի նկարագրութունները բանաստեղծը հիմնում եր իր անմիջական ապավորու-

գենի Ռենդին» վերջին զլի վերջին տունի մեջ, ակնարկելով իր վաղեմի բարեկամներին (գեղարքիսաներին)։

«Մի քանիսն արդեն չկան, մի քանիսն ել հեռու յեն, ինչպես ասել և յերբեմն Սաադէին . . .»

Այստեղ հետաքրքրական և նշել, վոր «Բախչիսարայի շատրվանի» հայ առաջին թարգմանիչ Մ. Նմինը 1879 թ. իր նամակներից մեկում հիշելով հին ընկերներին՝ գրում և. «... Մի քանիսն արդեն կենդանի չեն, մի քանիսն ել հեռու յեն, ինչպես յերբեմն ասել և Սաադէին»: Պարզ և, վոր Մ. Նմինը վերպետ ցիտատ բերել և Պուշկինի պոեմի եպիգրաֆը և վոյ թե ուղղակի Սաադէի խոսքերը «Բոստանից»։

Թյունների վրա: այստեղ արդեն նա Բայրոնից վոյինչ չունել վերցնելու:

«Բախչիսարայի շատրվանը» համարվում և Պուշկինի «Բայրոնական—ռոմանտիկ» պոեմներից մեկը և պուշկինագետներից վոմանք հիմնվելով իր իսկ բանաստեղծի այն կարծիքի վրա, թե այս պոեմն ավելի քուլ և, քան «Կովկասյան գերին», ուղում են վիճաբելել «Բախչիսարայի շատրվանի» ինքնուրույնությունը: Սակայն պետք և հիշել, վոր Բելինսկին համաձայն չեր՝ հեղինակի հետ այս հարցում: Իր նշանավոր հոգվածաշարքում նա գրում և՛ «Բախչիսարայի շատրվան»-ի մեջ (լույս տեսած 1824 թվին) նկատելի յե մի նշանակելի քայլ առաջ ձևի տեսակետից . . . Այս պոեմի հիմքում դրված և այնպիսի վիթխարի մի միտք, վոր ուժից վեր չեր կարող լինել միայն լիովին զարգացած և առնացած տաղանդի հոմար. շատ բնական և, վոր Պուշկինը լիովին չտիրապետեր նրան և թերես այդ պատճառով ել նա չափազանց խիստ և դեպի այն»: Պոեմի իդեան «վայրի հոգու վերափոխումն եր սիրո բարձր զգացմունքի միջոցով»—ասում և Բելինսկին, բայց բանաստեղծը տակավին յերիտասարդ եր և չկարողացավ լուծել այդ մեծ և խոր պրոբլեմը: Սակայն չնայած դրան, այդ պոեմը «սքանչելի և անուշաբույր մի ծաղիկ և», Պուշկինի յերիտասարդական շրջանի կախարհիչ յերազը, վորի մեջ ձեղ գյուլթում և «պայծառ մի թախիծ, վորն իջել եր պոեմի վրա Արեւելի հրաշալի և ծաղկաբույր գիշերներից և բանաստեղծական այն անըջանքից, վոր արթնացրել եր նրա մեջ Գիրեյի պալատի խորհրդավոր շատրվանի մասին յեղած ավանդությունը»:

Բեկինսկին զուր չեր ընդգծում պոեմի արեւելյան
կոլորիտը: Ինքը Պուշկինը, ինչպես տեսանք, հաս-
տատում է քննադատների այն դիտողութիւնը,
թէ պոեմը դժգոհ է արեւելյան վազմը: Էնտաքքքքքք
կան է այստեղ նշել, վոր բանաստեղծի մտերիմ բա-
րեկամ Պ. Ա. Վլադեմսկին չափից շատ արեւելյան եր
համարում պոեմի յերկու ձերոստեղծներից մեկի՝ վրաս-
ցուհի Զարեմայի աչքերի նկարագրութիւնը: Պուշկի-
նը Զարեմայի աչքերի մասին ասում է՝

Твои пленительные очи
Яснее дня, чернее ночи*)

Այս պատկերի արեւելյան շքեղ յերանգը կարող
է մրցել իւրանական և արարական կլասիկ լիբրեկայի

*) «Բախչիսարայի շատրվանի» մի հին հայերեն թարգմա-
նութիւն տպւած է 1873 թ. Թեոդոսիայում (Ղ. Իմ) լրոյս տես-
նող «Պատարակ» ամսագրի հոկտեմբերի համարում: Բերում ենք
այդ թարգմանութեան համապատասխան տեղը.

«Կերզեն ու կերզեն: Բայց ուր է Զարեմ,
Այն ասողը սիրո, այն զարդն հարեմի,

.....
Իբր արմալենի մը կայծակնահար
Պայտառ գլաւը կախած դեպի վար,
Ամեն բան վոչինչ կերեւաւ աչքին,
Զարեմն յերեւ է յաչաց Կիրեյին:
Նենգեր ե խանը... բայց ո՞վ կհասնի
Քո գեղեցկութեանդ, տիկին վրացի.
Քո շուշանութիւն ճակատիդ չորս գին
Մազիդ վոլորքը կլինեւ կրկին.
Սիրտ հափշտակող քո սիրուն աչքեր
Պայծառ քան զարեմ՝ սեւ են քան զգիշեր»:

լաւագույն նմուշների հետ: Պուշկինի հանճարը և դե-
ղարվեստական մեծ վարպետութիւնը հնարավորու-
թիւն են տալիս նրան ուստական և յեվրոպակա-
կանքի ամենաբազմադան բնագիտական ուսուցիչ
տալիսն պատկերացման համաձայնաբէր իր յերեմեայ-
ութեան ուժով սովորեցնել Արեւելքի վրա և զարմա-
նալի հարտաբութեամբ ստեղծել արեւելյան պոեզիա-
յին հարազատ զմայների պատկերներ: Բանաստեղծա-
կան այդպիսի մի գոհար և «թաթարական յերգը»)
«Բախչիսարայի շատրվան» պոեմից:

Այդպես են լինում բազմակողմանի հանճարները:
Նրանց ստեղծագործութեան ամեն մի բնագավառ,
ամենափոքր մարդն իսկ կարող է առարկա դառնալ
հատուկ մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան: Պուշկինը
և Արեւելքը—դա մեկն է այն բազմաթիւ թեմաներից,
վորոնք կարող են դառնալ հատորների նյութ: Մեզ
համար ևս ավելի մեծ հետաքրքրութիւն է ներկա-
յացնում Պուշկինի ստեղծագործութեան այդ կողմը:
Մենք արդեն տեսանք, վոր Պուշկինը հենց

սկզբից զգաստ-ռեալիստական վերաբերմունք է ունե-
ցել դեպի Արեւելք և «արեւելյան վոճը»: Այդ վերա-
բերմունքը յեղել և գիտակցական, քննադատական և
լրջախոս, ինչպես ինքն է ասում, «յեվրոպացու սառն
դատողութեան վերաբերմունք»: Նա չի իղեալականացրել

*) Այս յերգը յերածառութեան է վերածել Ա. Սպենդիար-
յանը: Իսկ ամբողջ պոեմի նկարչական գեղեցիկ իլյուստրացիան
հայ նկարիչներից կատարել է Վարդգէս Սուրենյանը: Դրանց
լաւագույն նմուշները տպւած են Վենգերովի 6 հատորանոց շքեղ
հրատարակութեան մեջ, վորտեղ տպագրվել են նաեւ Հ. Այվա-
զովսկու նշանավոր նկարները «Պուշկինը Ղրիմում» թեմային նը-
վիրված:

Արեւելքը: Հարկ յեղած դեպքում նա ընդգծել է արեւելիւան վոճի պայմանական բնույթն իր համար: Այսպես, որինակ՝ Պուշկինը վերցնում է արեւելյան պոեզիայի շատ սիրված թեմաներից մեկը՝ վարդի և սոխակի վեպը և իր սքանչելի բանաստեղծութուններն մեկի մեջ այդ թեման զարգացնում է բոլորովին ինքնատիպ կերպով: Յերբ կարդում ենք այդ բանաստեղծութունը («Սոխակ»), վորը գրված է 1827 թվին, առաջին հայացքից թվում է, վոր դա կարող է թարգմանութուն լինել Հաֆիզից կամ իրանական մի այլ խոշոր լիրիկից: Սակայն մի եպիտետ բավական է ցըրելու ձեր այդ տպավորութունը, իսկ ամբողջը կարգալուց հետո, զգո՞ւմ եք, վոր դա բանաստեղծի ամենախոր զգացմունքի արտահայտութունն է՝ բղթած անմիջականորեն նրա սրտի և հոգու ակունքներից և վոր դա վոչ մի ընդհանուր բան չունի բանաստեղծական նմանողության կամ վոճավորման հետ: Ահա այդ բանաստեղծութունը, վոր ընդամենը յերկու տուն է և իր ձևով հիշեցնում է արեւելյան ամենասքանչելի դապերները:

Վառ դարուն է: Լուռ այդու մեջ խորին խաղաղ գիշերին
Արեւելքի խոսուն բլբուլն սեր է յերգում վարդյարին.
Բայց լուռ է վարդն... Մերո տաղին նա
անդգա, անտարբեր
Մեղմ ձոճվում է վոստի վրա և խոր նիրհում
վողջ գիշեր:

Չէ՞ վոր այդպես դու ել, պոեմա, գեղեցկության
անկենդան

Յերգ ես ձոնում... վոհ, ուշքի՛ յեկ, քեզ մի
մատնիք կորստյան...

Տես, նազելիդ քեզ չի լսում, նա անխույթ է,
անզգա.

Դու նայում ես—նա ծաղկում է. ձայն ես տալիս—
ձայն չկա:

(Թարգմ. Ա. Ծատուրյան)

Վարդի և սոխակի մոտիվը մենք տեսնում ենք նաև 1820 թ գրված մի բանաստեղծության մեջ՝ «Ով վարդ աղջիկ»*) («О дева — роза и в окобах»), վորը կրում է «Նմանութուն թուրքական յերգի» յինթավերնագիրը: Սա, անկասկած, նույնպիսի պայմանական վերնագիր է և, ինչպես «Հաֆիզից» բանաստեղծության անունը, վորը, ինչպես տեսանք, Հաֆիզին չի պատկանում և կրում է «Ճամբար Յեփրատի մոտ» («Лager при Ефрате») յինթավերնագիրը: «Ով վարդ աղջիկը» իր բովանդակությամբ բավական նման է «Սոխակին», ունենալով վարդի և սոխակի նույն արեւելյան սյուժեն, վորի կլասիկ մշտական նմուշները տվել է իրանական մեծ լիրիկ Հաֆիզը: «Բախչիսարայի շատրվանի» մեջ նույնպես կա այդ պատկերը:

Յեւ սիրելի վարդից անբաժան

Մութի մեջ յերգում են սոխակները...

Պուշկինի հին կոմենտատորները և նույնիսկ ժամանակակից պուշկինագետները վոմանք բանաստեղծի

*) Հայերեն թարգմանել է Հովհ. Հովհաննիսյանը

այս պատկերները համեմատում են Բայրոնի արևելյան պոեմների («Գյափուր», «Աբիդոսյան հարսնացու» և այլն) մեջ հանդես յեկող համապատասխան պատկերների հետ և կարծես թե ուզում են դրանով փխտել Պուշկինի արևելյան մոտիվների մշակման ինքնուրույնությունը։ Այս տեսակետը միանգամայն անհիմն է, յեթե նկատի ունենանք, վոր Ռուսաստանի հարավում, Ղրիմում և Կովկասում իր ըստ ժողովրդական յերգերի մեջ, Պուշկինը չէր կարող չհանդիպել այդ մոտիվներին, ել չենք խոսում այն մասին, վոր բանաստեղծը ղեկուղ վարդի և սոխակի մոտիվը կարող եր վերցնել հենց ուղղակի Հաֆիզից և իրանական այլ պոետներից, վորոնց հետ նա ծանոթ պետք է լիներ գլխավորապես Փրանսիական թարգմանությունների միջոցով։ «Վարդ աղջիկ» համեմատությունը շատ սովորական է արևելյան բոլոր ժողովրդական յերգերի մեջ, ինչպես և հայ ժողովրդական յերգի մեջ։

Ինչ վերաբերում է այն վերնագրերին, վորոնցով Պուշկինն ընդգծում եր իր տվյալ բանաստեղծություն արևելյան ծագումը («Հաֆիզից», «Նմանություն թուրքական յերգին» և այլն), ապա, անկասկած, դրանք ունեցել են վորոշ նպատակ՝ վորպես մտքի ջողարկման միջոց կամ վորպես սոսկ գրական հնարք։ Համենայն դեպս այդ արևելյան բանաստեղծություններից շատերը թեղադրված են յեղել բանաստեղծի անձնական ապրումներից և նույնիսկ ունեն կենսադրական նշանակություն, պարզելով Պուշկինի այս կամ այն շրջանի տրամադրությունները և նրան հուզող մաքերը։ Այդ բանաստեղծություններից մի քանիսը, անկասկած, կապ ունեն Պուշկինի սիրո առարկաների հետ։

Շատ հետաքրքրական է Պուշկինի 1821 թ. մի անավարտ սեպեր ուրվագիծը, վորի մեջ բանաստեղծը պատմում է Ղրիմի չքավոր թաթարների կյանքից մի դեպք։ Բանաստեղծը նկարագրում է չքավոր մուսուլմանի չարքառ աշխատանքը, տալիս է արեվելյան կենցաղի մասնամանությունները և նշում է, թե վորքան դժվար է չքավորի համար ճարել մի կտոր ղաչմաղ (չոր սեբ)։ Բանաստեղծությունը վերնագրեր չունի, առաջին տողն սկսում է այսպես՝ «Յուրդուֆում մի խեղճ մուսուլման», անձնավորությունների անուններն են՝ Մե հմեդ (Մահմուդ), Ֆաթմա և այլն։

Արևելյան ցայտուն կոլորիտ ունեն Պուշկինի մի շարք այլ բանաստեղծությունները, ինչպես՝ «Թալիսման» (1827), «Պահպանի» ինձ, իմ թալիսման» (1827), «Լեյլա» բանաստեղծությունը Պուշկինը փոխադրել է արաբերենից Փրանսերենի միջոցով (1835)։ Արևելյան մոտիվների թվին են պատկանում, անկասկած, «Անչար» (1828) և «Մարգարե» (1826) հուշավոր բանաստեղծությունները։ Վորպես արևելյան տպավորությունների արդասիք և կամ, անկասկած, արևելյան վոճի դրոշմ կրող բանաստեղծություններ կարելի չէ հիշատակել «Բախչիսարայի շատրվանը» (1820), «Հեյլենուհուն» (1822), «Արյանս մեջ վառվում է ցանկություն հուրը» և «Իմ քրոջ պարտեզը» (նմանություն «Յերգ յերգոցի») և այլն։

Մենք արդեն նշեցինք, վոր Պուշկինի ստեղծագործության բազմակողմանի և հարուստ գանձարանում արևելյան մոտիվներն անդրադարձել են ինքնուրույն կերպով։ Յուրաքանչյուր այդպիսի պատկեր կամ մոտիվ նա վերստին ստեղծագործել է և իր արվեստի

անհավասարելի ուժով, լեզվի հնչունական սքանչելի
յերաժշտականությամբ վերածել բանաստեղծական ճշ-
մարիտ գոհարներին, ճաճանչափայլ և քաղցրահնչյուն:

Պուշկինի պոետական մեծ «տակտը» (Բելինսկու
արահայտությամբ), նուրբ ու բարձր ճաշակը և գե-
ղեցկագրական խոր ըմբռնումը վրդովվում էյին «ա-
րեվելյան վոճի» անկենդան ընդորինակություններին
և կեղծ ու տափակ թարգմանությունների դեմ: Պուշ-
կինը խոստովանում էր, վոր ծանոթ չե արեվելյան
բանաստեղծությանը՝ բուն իսկ բնագրերի միջոցով.
նա կարող էր նրա մասին դադափար կազմել Ֆրան-
սերեն կամ ռուսերեն թարգմանությունների միջոցով,
սակայն նրա բնածին առողջ միտքը և փայլուն ու
նուրբ ճաշակի զգացումն իսկույն նկատում էյին
կեղծիքը: Այս տեսակետից հետաքրքրական է բա-
նաստեղծի մի գիտողությունը «Северн. Лира» («Հյուս-
սիսային քնար») ժուրնալում արևելյան պոետներից
կատարված թարգմանությունների մասին:

Այդ ժուրնալի հրատարակիչներից մեկը՝ Ուլանով-
շինը արար մի բանաստեղծից թարգմանություններ
էր տպել, վորոնց մասին Պուշկինը սրամտորեն նկա-
տում է. «արարական ժուրնալիստներին ենք թող-
նում պաշտպանելու իրենց պոետների պատիվը...»*)
«Հյուսիսային քնարի» մեջ տպված էր նաև նույն հեղի-
նակի մի թարգմանություն Հաֆիզից «Ода Гафиза»**)

*) Տես Պուշկինի քննադատական հոդվածները («Об Ал-
махе «Северная Лира»:

**) Տես՝ «Сочинения Пушкина», изд. Ак. Наук СССР,
т. 9-й, Лен. 1929, էջ 105 (ծանոթությունները):

վերնագրով, վորի մասին նույնպես բացատրված կար-
ծիք է հայտնել ժամանակի մամուլը: Այնուամենայ-
նիվ այս ամենը ցույց է տալիս, վոր անցյալ դարի
20-ական թվերին արդեն ռուսական գրականության
մեկ նկատվում էր բավական մեծ հետաքրքրություն
դեպի արևելյան գրականությունը, մասնավորապես
դեպի պոեզիան: Այս հետաքրքրության մեջ, անկաս-
կած, նշանակալի դեր էր խաղում Պուշկինի պոեզիան:
Առանձնապես հսկայական հաջողություն ունեցավ
«Բախչիսարայի շատրվան» արևելյան պոեմը և նյու-
թագես էլ բավական ոգնեց պոետին, վոր պոեմի հա-
մար ստացավ 3000 ռուբլի—այդ ժամանակի համար
չտեսնված մի վարձատրություն: Գրավաճառները (հրա-
տարակիչները) իրար ձեռքից խլում էյին պոեմը
հրատարակելու իրավունքը. հեղինակի կենդանության
որով «Բախչիսարայի շատրվանը» հրատարակվեց չորս
անգամ: 1825 թ. Պետերբուրգում բեմադրվեց «Շատ ր-
վանը» իշխ. Ա. Շախովսկու կազմած լիբրետոյով
արեվելյան պարերով և յերաժշտությամբ: Զարեմայի
դերը խաղում էր հայտնի դերասանուհի Սեմյոնովան:

IV

Հետաքրքրվելով արևելյան ժողովուրդների*)
վերնագրով և պատմությամբ՝ Պուշկինը, ինչպես տեսանք,

*) Պուշկինը դեպի երզրում կատարած ճանապարհորդու-
թյան ժամանակ հետաքրքրվել է նաև քուրդ-յեզդիներով, վո-
րոնց մասին գրում է իր ուղեգրության մեջ: Բացի այդ, Պուշ-
կինի թղթերի մեջ գտնվել է Ֆրանսերեն լեզվով մի ձեռագիր—
«Notice des Yézidis»— «Իրողություն յեզդիների մասին», վորը
վերջերս հրատարակված է «Рукою Пушкина» գրքում:

անհավասարելի ուժով, լեզվի հնչունական սքանչելի
յերաժշտականությամբ վերածել բանաստեղծական ճշ-
մարիտ գոհարներին, ճաճանչափայլ և քաղցրահնչյուն:

Պուշկինի պոետական մեծ «տակտը» (Բելինսկու
արահայտությամբ), նուրբ ու բարձր ճաշակը և գե-
ղեցկագրիտական խոր ըմբռնումը վրդովվում էին «ա-
րեւելյան վոճի» անկենդան ընդորինակությունները
և կեղծ ու տափակ թարգմանությունների դեմ: Պուշ-
կինը խոստովանում էր, վոր ծանոթ չե արեւելյան
բանաստեղծությանը՝ բուն իսկ բնագրերի միջոցով.
նա կարող էր նրա մասին գաղափար կազմել Ֆրան-
սերեն կամ ռուսերեն թարգմանությունների միջոցով,
սակայն նրա բնածին առողջ միտքը և փայլուն ու
նուրբ ճաշակի զգացումն իսկույն նկատում էին
կեղծիքը: Այս տեսակետից հետաքրքրական է բա-
նաստեղծի մի ղիտողությունը «Северн. Лира» («Հյուս-
սիսային քնար») ժուրնայում արեւելյան պոետներից
կատարված թարգմանությունների մասին:

Այդ ժուրնայի հրատարակիչներից մեկը՝ Ողնոր-
շինը արար մի բանաստեղծից թարգմանություններ
եր տպել, վերոնց մասին Պուշկինը սրամտորեն նկա-
տում է. «արարական ժուրնայիստներին ենք թող-
նում պաշտպանելու իրենց պոետների պատիվը...»*)
«Հյուսիսային քնարի» մեջ տպված էր նաև նույն հեղի-
նակի մի թարգմանություն Հաֆիզից «Ода Гафиза»**)

*) Տես Պուշկինի քննադատական հոդվածները («Об Ал-
махе «Северная Лира»:

**) Տես «Сочинения Пушкина», изд. Ак. Наук СССР,
т. 9-й, Лен. 1929, էջ 105 (ծանոթությունները):

վերնագրով, վորի մասին նույնպես բացասական կար-
ծիք է հայտնել ժամանակի մամուլը: Այնուամենայ-
նիվ այս ամենը ցույց է տալիս, վոր անցյալ դարի
20-ական թվերին արդեն ռուսական գրականության
մեկ նկատվում էր բավական մեծ հետաքրքրություն
դեպի արեւելյան գրականությունը, մասնավորապես
դեպի պոեզիան: Այս հետաքրքրության մեջ, անկաս-
կած, նշանակալի դեր էր խաղում Պուշկինի պոեզիան:
Առանձնապես հսկայական հաջողություն ունեցավ
«Բախչիսարայի շատրվան» արեւելյան պոեմը և նյու-
թապես էլ բավական ոգնեց պոետին, վոր պոեմի հա-
մար ստացավ 3000 ռուբլի—այդ ժամանակի համար
չտեսնված մի վարձատրություն: Դրավաճառները (հրա-
տարակիչները) իրար ձեռքից խլում էին պոեմը
հրատարակելու իրավունքը. հեղինակի կենդանության
որով «Բախչիսարայի շատրվան» հրատարակվեց չորս
անգամ: 1825 թ. Պետերբուրգում բեմադրվեց «Շատ ր-
վանը» իշխ. Ա. Շախովսկու կազմած լիբրետոյով՝
արեւելյան պարերով և յերաժշտությամբ: Զարեմայի
դերը խաղում էր հայտնի դերասանուհի Սեմյոնովան:

IV

Հետաքրքրվելով արեւելյան ժողովուրդների*)
կենցաղով և պատմությամբ՝ Պուշկինը, ինչպես տեսանք,

*) Պուշկինը դեպի երգրում կատարած ճանապարհորդու-
թյան ժամանակ հետաքրքրվել է նաև քուրդ-յեզդիներով, վո-
րոնց մասին գրում է իր ուղեգրության մեջ: Բացի այդ, Պուշ-
կինի թղթերի մեջ գտնվել է Ֆրանսերեն լեզվով մի ձեռագիր—
«Notice des Yézidis» — «Դիտողություն յեզդիների մասին», վորը
վերջերս հրատարակված է «Рукою Пушкина» գրքում:

իր այդ հետաքրքրութեան շրջանակների մեջ եր առ-
նում նաև թուրքերին ու հայերին, վորպես արևելյան
ժողովուրդներ: Ակնհայտ է, վոր «Ճանապարհորդու-
թյուն» գեպի Երզրում»-ը գրելիս Պուշկինը հաակա-
պես ուսումնասիրել էր յնվրոպացի ճանապարհորդնե-
րի ուղեգրությունները և Հայաստանի հին պատ-
մությունը: Դրան ապացույց են լատին կլասիկ բա-
նաստեղծի այն խոսքերը Հայաստանի մասին, վոր
Պուշկինը բերում է վորպես ցիտատ—

Usque nec Armēniis oris,
Amice Valgi, stat glacies iners
Menses per omnes...*)

Պուշկինը հիշատակում է Երզրումի հիմնադրման
թվականը (415 թ.) և հին անունը՝ Թեոդոսուպոլիս, և
տալիս է Երզրումի անվան արտասանության տարբեր-
ձեերը (Արգերում, Երգում, Երդուն): Հետաքրքրական
է հովվի կամրջի (Աբաքսի վրա) նկարագրությունը
և նրա կառուցման հետ կապված ավանդությունը—

«В 15 верстах от Гассан-Кале находится
мост, прекрасно и смело выстроанный на семи
неравных сводах. Предание приписывает его
построенные разбогатевшему пастуху ... Мост на-
зывается Чобан-Кепри»**).

*) «Յեկ Հայաստանի յերկիրը, բարեկամ Վաղիրոս, վոչ
ամբողջ տարին» է պատած անշարժ սառն յցով:

**) «Ճանապարհորդություն գեպի Երզրում» գլ. 4-րդ: «Հա-
սան Ղալիյից 15 վերստ հեռու գտնվում է մի կամուրջ, հիմնալի
և համարձակ կերպով կառուցված յոթն անհավասար կամարների
վրա: Ավանդությունը նրա կառուցումը վերագրում է մի հարստա-
յա՝ հովվի... Կամուրջը կոչվում է «Չոբան-Բեիրում»:

Վոր Պուշկինը բախան Ժանոթ էր Արեվելքի
մասին յեղած գրականության, այդ յերեւում է նաև
նրանից, վոր նա «Ճանապարհորդության» մեջ հիշա-
տակում է Հաջի Բաբայի անունը, վոր անգլիացի
ճանապարհորդ և դիվանագետ Զ. Մ. Բրիերի*) հայտնի
վեպի հերոսն է: Այդ վեպը լույս է տեսել 19-րդ դա-
րի սկզբներին «Հաջի Բաբայի արկածները» վերնա-
գրով: Հաջի Բաբան վորպես պարսից ղեսպանին ուղեկ-
ցող՝ նրա հետ միասին անցել էր Երզրումի վրայով
Անգլիա գնալու համար և այստեղ, ինչպես հիշատա-
կում է Պուշկինը, «Հաջի Բաբայի վկայությամբ՝ պար-
սից ղեսպանին հասցված ինչ վոր վերավորանքի փո-
խարեն հատուցելու համար նրան մատուցել էյին
հորթի ախանջներ՝ մարդու ախանջների տեղ»):
«Հաջի Բաբայի արկածների նման սրամիտ մի գիրք
չէր կարող վրիպել Պուշկինի ուշագրությունից:

Անհրաժեշտ է նշել, վոր մեծ պոետ ռեալիստը
վորեւե առանձին վերաբերմունք կամ կանխակալ կար-
ծիք չի ունեցել գեպի այս կամ այն ժողովուրդը: Նա

*) Մորիսն ունի նաև մի ուղեգրություն «Second journey
throudh Persia, Armenia, and Asia Minor. 1818, London»
(«Յեկորդ ճանապարհորդություն Պարսկաստանում, Հայաստա-
նում և Փարս Ասիայում»):

**) «Ճանապարհորդություն գեպի Երզրում»: Պուշկինը
սոսկ հիշողության վրա հիմնվելով՝ այժի ախանջների փոխարեն
ստում է հորթի ախանջներ: Պարսից ղեսպանը հրամայել էր կրտ-
րել իր ծառաներից մեկի ախանջները: Այս հոգի վրա վեճ էր ծա-
ղել նրա և Երզրումի փաշայի միջև: Վերջը ղեսպանին խաբել
էյին՝ «որինադանց» ծառայի ախանջների փոխարեն նրան մատու-
ցելով այժի ախանջներ: Տես. «Հաջի Բաբայի արկածները» (Անգ-
լիայում) թարգմ. Միք. Կարապետյան, 1905 թ.

հավասարապես հետաքրքրվել և այն բոլոր ժողովուրդ-
ների կյանքով, վրոնց առիթ և ունեցել հանդիպե-
լու, և բարեխղճորեն ուսումնասիրել և փաստերը:

Հետաքրքրական և նշել, վոր Պուշկինը «Գավրի-
լիադա»-ում հիշատակում և ինչ-վոր «հայկական ա-
վանդություն», վորպես աղբյուր իր նշանավոր պոեմի:
Դժվար և ասել, թե խոսքն ինչ ավանդության մասին
է: Գուցե նման մի առասպել Պուշկինը լսել է Քիշնեի
իւր ծանոթ հայերից*), կամ թերեւս դա սոսկ գրական մի
կատակ է՝ համապատասխան պոեմի կատակաբառն
վրդուռ: Մակայն փաստն այն է, վոր նույն այդ շըր-
ջանում (1821—22 թ.) Պուշկինն սկսել էր գրել և
անավարտ թողել մի հեքիաթ կամ պոեմ հայկական կյան-
քից, դա մի ինքնադիր սեպագրություն է, վոր առաջին
անգամ արխիվից հանվել է 1884 թվին և այնուհետեւ
տպագրվել է Պուշկինի յերկերի լիակատար ժողովածու-
ների մեջ: Ահա այդ սեպերը ուրվադիծը.

1.

Зачем раздался гром войны
Во славном царстве Зензевей,
Поля и села зажжены...

*) Քիշնեում Պուշկինը, տնտրական, շփում էր նաև հայերի
հետ, վորոնք այնպեղ բավական բազմամարդ գաղութ էին կաղ-
մում, և հավանաբար նրանցից ուներ անձնական ծանոթներ: Պ. Ի.
Դուրբրուսովի որպարում, վորը վերջնա հայտարեովեց և վորից
մի քանի հատվածներ տպագրվեցին «Պրավդա»-յում, Պուշկինի ծա-
նոթների թվում հիշատակվում են Խաղարաշիվ աղգանունով մեկը,
Հետաքրքրական կլինի պարզել, թե սա 1838 թ. լույս տեսած հայ
ուսու բառարանի հեղինակ Խաղարաշյանը չէ՞ արդյոք, վոր ունի նաև
առանձին աշխատություններ, ինչպես՝ А. М. Худябашев, «Обо-
зрение Армении в географическом, историческом и литера-
турном отношениях», СПб, 1859:

2.

(В Армению, в палатах Зензевей)
С-езжаются могучие цари,
Царевичи, князья, богатыри,
Армянский царь их ласково встречая,
Готовит пир — столы свои
И с ними добрый Зензевей
Щирует ровно 40 дней.

3.

Себе ты выбрал, Зензевей,
Кого союзником и другом?
Кто будет счастливым супругом
Царевны, дочери твоей?
Она мила, как (ландыш) мая,
Резва, как лань кавказских гор...
(Невинна, как...) *).

1.

Ինչո՞ւ հնչեց ազգւմի վորսոր
Զհեղեղեյի տերության մեջ փառավոր,
Հրկիզվեցին դաշտեր ու գյուղեր...

*) А. С. Пушкин, «Полное собрание сочинений» Гос.
изд. «Художеств. Лит.», 1935 г., т. I, стр. 527.

(Դեպ Հայաստան, ասլարանքը Ձենդեվեյի)
 Ժողովվում են արքաները հզոր,
 Արքայորդիք, իշխաններ, դյուցազններ,
 Հայոց արքան ընդունում է նրանց սիրով
 Յեվ բացում է խրախճանքի սեղաններ,
 Յեվ նրանց հետ կողք-կողքի բարի Ձենդեվեյը
 Քեֆ և անում 40 որ ու գիշեր:

3.

Ռ՛ւմն ևս ընտրել, ով Ձենդեվեյ,
 Քեզ դաշնակից ու բարեկամ,
 Վո՞ր բախտավորն է առնելու
 Արքայազուստը քո աղջկան.
 Չքնաղ է նա, ինչպես (շուշան) մայիսի,
 Վառվուռն է, ինչպես այծյամի Կովկաս սարերի
 (Անբիծ, ինչպես...)

Այստեղ ել վերջանում է սեպերը: Պետք է յենթադրել, վոր սա մի հեքիաթի կամ լեգենդի սկիզբն է:

Ընթերցողի մեջ թերևս կարող է տարակույս առաջացնել Ձենդեվեյ անունը, վոր ոտարոտի յե հնչում: Վորքան մեզ հայտնի յե, հայոց պատմության մեջ այդպիսի անուն չկա, թեև կան նմանաձայն բառեր և անուններ՝ ինչպես Զավեն, զեն (զենք), Զենոք և այլն: Պետք է յենթադրել, վոր Պուշկինն այդ անունն ստեղծել է հնչյունական ասոցիացիայով, հիմնվելով Բիշ-

նեվում ասլորող հայերից լսած բառերի վրա, ցանկանալով թերևս իր գրվածքի հեքիաթային բնույթին համապատասխան ոտարոտի մի անուն գտնել, վոր անպայման ունենար նաև արեվելյան կոլորիտ: Իսկ Ձենդեվեյ անունն իր մեջ ունի ինչ-վոր արեվելյան բան և տալիս է հնչունական հարուստ դամբա: Պետք է նշել, վոր Պուշկինի այս սեպագիր ուրվագիծը գրեթե ուշադրության չի արժանացել պուշկինագետների կողմից, թեև համարվել է «շատ հետաքրքրական, վորպես մի ինչ-վոր մեծ ստեղծագործական հղացման նախաձեռնարկ» *):

Այս համառոտ ակնարկում մենք ամենավերջ հավակնություն չենք ունեցել ամբողջ ծավալով լուսաբանելու այնպիսի կարևոր մի պրոբլեմ, ինչպես Պուշկինի կապն Արեվելքի հետ: Մեծ պոետի մահվան հարյուրամյակի առնչությամբ սա մի փորձ է գրական մի քանի փաստերի ոգնություն մեջ հանդես յեկած արեվելյան տարրերը և մի անգամ ևս ընդգծելու նրա հանճարի համապարփակ բնույթը: Այդ ևս ավելի անհրաժեշտ է մեզ, ինչպես և Մերձավոր արևելքի մյուս ժողովուրդների համար, վորոնց կյանքով հետաքրքրվել է Պուշկինը և այս կամ այն չափով արտացոլել իր ստեղծագործության մեջ:

*) «Любопытны как приступ к какому то большому замыслу», «Пушкин», под ред. А. С. Венгерева, т. II, № 611, 1908. С.-П.:

Արևելյան հայոց գրականությունը զարգացել է ուս գրականության մեծ ազդեցության տակ և հենց իր ծագման սկզբից սերտորեն կապված է յեղել նրա հետ: Նույնիսկ արեւմտա-յեւրոպական գրականության ազդեցությունը հայ գրականության վրա տարածվել է գլխավորապես ուսական միջոցով: 60-ական թվերի ուսական առաջավոր մտքի ներկայացուցիչները հակադասական ազդեցություն են գործել հայ ժողովրդի մտավորական լավագույն ներկայացուցիչների վրա: Ռուսական պրոլետարիատի հերոսական պայքարը ցարիզմի և բուրժուազիայի դեմ հանդիսացել է այն պանծալի դարոցը, վորով անցել են մեր հայրենիքի բոլոր ժողովուրդները, վորոնց թվում և հայ ժողովուրդը:

Շատ բնական և ուրիշ, վոր այդ մեծ գրականության լավագույն ներկայացուցիչները՝ Պուշկին, Բելինսկի, Չերնիշևսկի, Դոբրոլյուբով, Նեկրասով, Ելեգրին, Տոլստոյ, Չեխով, Գորկի և այլն, «վորոնք իրենց տաղանդով բարձրացրել են համաշխարհային կուլտուրայի մակարդակը» (Կալինին), հանդիսանային այն բարձր որինակները, վորոնց հետեւել են հայ գրողներից և բանաստեղծներից շատերը: Մա գրական պատմական կարևոր և նշանակալից մի փաստ է: Անհնար է գրել արևելահայ գրականության պատմությունը առանց այդ կապակցելու ուս գրականության պատմության հետ: Հետագայում մենք կրենք

որինակներ, վորոնք ցույց են տալիս, վոր մեր խոշորագույն գրողները հայ գրականության զարգացումը չեն պատկերացրել անկախ ուս գրականությունից: Այդ տեսակետից ամենացայտունն է մեր մեծագույն պոետ Հ. Թումանյանի այն վկայությունը, թե ուս պոետները, գլխավորապես Պուշկինը և Լերմոնտովը նրան ավելի հարազատ և մոտիկ են յեղել, քան հայ մի քանի բանաստեղծներ:

Պուշկինի մահվան հարյուրամյակի կապակցությամբ այժմ կատարվում է թարգմանչական խոշոր աշխատանք: Մեծ կլասիկի գրական ժառանգությունն իրոք դառնում է հայ ժողովրդի լայն մասսաների սեփականություն: Կարելի չէ ասել, վոր թարգմանվում է գրեթե ամբողջ Պուշկինը, և չանցած մի տարի հայ ընթերցողն իր սեղանի վրա կունենա Պուշկինի բոլոր գլխավոր յերկերը, վորոնց թվում և «Յեվդենի Ունեգինը», «Բորիս Գոդունովը», վորոնց թարգմանությունը դեմ է առնում մեծ դժվարությունների: Այս յերկու խոշոր յերկերն ել անցյալում անծանոթ են յեղել հայ ընթերցողին իր մայրենի լեզվով:

Յերբ է առաջին անգամ Պուշկինի անունը յերկացել հայ գրականության և մամուլի մեջ: Անշուշտ, դժվար է ճշտությամբ պատասխանել այս հարցին:

Մի Ֆրանսիացի քննադատ*) խոսելով այն մասին, թե յերբ է Շեքսպիրի անունը յերկացել Ֆրանսիական գրականության մեջ, նշում է այն տարրինակ փաստը, վոր Շեքսպիրին համարյա ժամանակակից Ֆրանսիացի մի գրող Սենտ-Եվրեմոնը (1610 - 1703)

*) Pellissier, «Essais de litterature contemporaine» Paris 1872.

քառասուն տարի ապրելով Անգլիայում, գրելով նույնիսկ թատրոնի մասին, իր գրվածքների մեջ վոչ Սի տեղ չի հիշատակել մեծ դրամատուրգի անունը, չնայած վոր չէր կարող լսած չլինել նրա մասին:

Մոտավորապես նույնը կարելի չե ասել Պուշկինի ժամանակակից մի քանի հայ «գրականագետների» և հայագետների, կղերական և «ազգասեր» Մալլան-թյանների, Չերքեյլանների, Մսերյանների մասին, վորոնք ապրելով Պուշկինի բուն իսկ ծննդավայրում՝ Արակչեյկովի և Բենկենդորֆի մոտերի՝ կալվածատեր Լազարիվների հովանու տակ, զբաղված էյին Նոյա տապանի՝ Մասիս լեռան գաղաթն իջնելու և հայոց գրաբար լեզուն ուղղակի գրախտի լեզվից սերելու «պրոբլեմը» լուծելով:

Մենք ունենք, սակայն, մի վկայություն, վորի համաձայն 30-ական թվերին (հավանաբար 1834—38) Լազարյան ճեմարանն ավարտած և Մոսկվայի համալսարանի ուսանող, անագա գիտնական Մ. Նմինը թարգմանել է «Բախչիսարայի շատրվանը» և «Կովկասյան գերին»: Այս վկայությունը քաղված է Собрания актов-ից: «Մկրտիչ Նմինը, ասված է այդ գրքի յերրորդ հատրի մեջ (եջ՝ 220), աշակերտ Լազարյան ճեմարանի, վոր ուղարկված էր ճեմարան Հնդկաստանի Կալկաթայից կրթություն ստանալու համար, թարգմանել է ուսերենից հայերեն գրաբար Պուշկինի շարադրություններից՝ «Бахчисарайский фонтан» և «Кавказский пленник»: Այս թարգմանությունները շուտով լույս կտեսնեն և այն ժամանակ

«Շատրվանի» և «Գերյալի» յերգիչը կհռչակվի Ասիայի գանազան կողմերում, վորտեղ միայն հայեր են բնակվում» *):

Իրենց հնությամբ առաջին այս թարգմանությունների տպագրման մասին մեզ վոչինչ հայտնի չէ: Համենայն դեպս պետք է արձանագրել, վոր Մ. Նմինը յեղել է Պուշկինի առաջին հայ թարգմանիչը, վոր խախտելով Լազարյան ճեմարանի անգրջհեղան տրադիցիաները, առանձին հետաքրքրություն է հայտարարել գեպի յեվրոպական և ուսական գրականությունը: Հայտնի չի, վոր Նմինը դեռևս Հնդկաստանում սովորել էր անգլերեն լեզուն և լավ ծանոթ էր Շեքսպիրին և Բայրոնին, վորոնցից հա ցիտատներ և եպիգրաֆներ է բերում իր գրվածքներում: Մոսկվայի համալսարանում Նմինը լսել էր Շեվիրյովի, Պոգոդինի և Նադեժդինի դասախոսությունները: Այս յերեքն էլ մեծ բանաստեղծի ժամանակակից հայտնի գրողներ և հրապարակախոսներ էյին, վորոնց հետ անձնապես ծանոթ էր Պուշկինը: Հատկապես Շեվիրյովի մասին, վոր հետևում էր Շելլինգի իդեալիստական փիլիսոփայության և գրում էր նաև բանաստեղծություններ ու քննադատական հոդվածներ, Պուշկինը դրական կարծիք է հայտնել: Նադեժդինը այդ ժամանակի հայտնի քննադատ էր, «Տևրեսկոյ»-ի հրատարակիչը, Մոսկվայի համալսարանի դրականություն պրոֆեսորը, Պուշկինի առաջին քննադատներից մեկը: Բնական է, վոր ուսանող Նմինը կրեք իր պրոֆեսորների ազդեցությունը: «Նա Շեվիրյովի առաջնորդությամբ և մեկնությամբ կարդում էր ուսաց

*) Յերվանդ Շահադիզ, «Մկրտիչ Նմին», Թիֆլիս 1900, էջ 73

դասական հեղինակներին՝ Լոմոնոսովին, Դերժավինին, Ժուկովսկուն և մանավանդ Կարամզինին և Պուշկինին՝ լսելով նրա (Շեվիրյովի (Վ. Թ.) վոգեվորված դասախոսութունները*)։

Մենք վորեն փաստական գրավոր տվյալ չունենք այն մասին, վոր Պուշկինը 30. ապրիլի թվերին այցելել է Լազարյան ձեմարանը Ժուկովսկու հետ միասին, ինչպես հաղորդում է բանավոր ավանդությունը**): Սակայն այդ անհավանական չէ. Մոսկվա այցելելիս Պուշկինը ներկա յեր լինում համալսարանի դասախոսություններին։ Հայտնի չէ, վոր նա մի ժամանակ հետաքրքրվել է կրթական դործով և Նիկոլայ 1-ի պահանջով գրել է ղեկուցագիր ժողովրդական լուսավորության մասին։ Կարելի չէ յենթադրել, վոր ուսանող Եմինը անձամբ տեսել է Պուշկինին։ Մոսկվայում, վորտեղ հաճախ լինում եր բանաստեղծը։

Կա նաև Մ. Եմինի մի վկայությունը (1841 թ.) այն մասին, վոր Լազարյան ձեմարանի սշակերտները հայոց լեզվի դասերին ժուկովսկու «Ունդինյայի» հետ միասին թարգմանում էյին Պուշկինի «Ճանապարհորդությունը դեպի Ներքում»-ը։ Այս արդեն ցույց է տալիս, վոր ձեմարանի թթու-ազդասեր կղերամիտ տեսուչ Սալանթյանի ազդեցությունը հետադաշում բավական թուլացել եր և արդեն 1840 թվին ձեմարանի տեսուչ է հրավիրվում Շեքսպիրի, Բայրոնի և Պուշկինի յերկրպագու յերիտասարդ Մ. Եմինը։

*) Յերվանդ Շահպիր, «Մ. Եմին», էջ 65։

**, Ընկ. Գ. Լեվոնյանն այդ լսել և Լազարյան ձեմարանի ուսանողներից։

1843 թվից Եմինին աշակերտած Ռ. Պատկանյանն իր մի հիշողության մեջ գրում է. «Պուշկինի և Լեոմոնտովի գրվածքը առաջին անգամ մեզ ծանոթացուց նա (Եմինը, Վ. Թ.). շատ անգամ հենց յուր դասի մեջոցին ձեռքը առնում եր նոցա շարադրությունները և կարդում եր մեզ համար, և այդ կերպով մեր մեջ սեր և ճաշակ եր ձգում այդ և ուրիշ ուսու հեղինակների մասին» (sic!*)։

Մ. Եմինն իր աշխարհայացքով քիչ եր տարբերվում գրաբարի կողմնակիցներից, և առհասարակ հետագա շրջանում նա յեղել է ըստամենայնի պահպանողական։ Սակայն իր յերիտասարդական շրջանում հառկապես դեպի յեվրոպական և ուսական գրականությունը հայտարարած հետաքրքրությամբ նա մի գլխով բարձր է յեղել Լազարյան ձեմարանի խավարամիտ բանակից։ Մենք հիմքեր ունենք յենթադրելու, վոր նրա տեսչության որով լույս տեսած առաջին թարգմանությունները Պուշկինից և ուսու այլ բանաստեղծներից արդյունք են նրա ազդեցություն և քաջալերանքի։

Մեզ ծանոթ այդ առաջին թարգմանությունները, վորոնք լույս են տեսել Մոսկվայում Պուշկինի մահից 6 տարի հետո 1843 թվին, պատկանում են Լազարյան ձեմարանի ուսանող Հ. Համադասպյանին։ Այսպիսով Համադասպյանը Պուշկինից կատարված հայերեն թարգմանությունների բերլիոգրաֆիայի մեջ առաջիմ գրավում է առաջին տեղը, մինչև վոր գրանդվեն ավելի վաղագույն թարգմանություններ։

*) «Մկրտիչ Եմինի յերկախությունները», Մոսկվա, 1898, էջ 210։

Համազասպյանի մասին մեր ունեցած տեղեկությունները շատ սակավ են. Մ. Միտնսարյանի «Քնար հայկականից» (1868) հայտնի յե, վոր նա ծնվել է Աստուրախանում, սովորել է Լազարյան ճեմարանում, իսկ հետագայում ծառայել է իր ծննդավայրում վորպես պետական պաշտոնյա: Համազասպյանի թարգմանությունների գիրքը հիշատակված է Պուշկինի յերկերի ուղևորներն բերվող թիվայում (1899 թ.): Յու. Վեսեղովսկին, հիմնվելով Լ. Մսերյանի հաղորդած տեղեկությունների վրա, նույնպես հիշատակում է այդ ժողովածուի մասին, վոր այժմ գարձել է համարյա ունիկում: Մեր հանրային գրադարանում կա այդ գրքի մի որինակը. վերնագիրն է՝ «Թարգմանությունը արձակ և վոտանավոր ի ուսաց լեզվէ ի հայ բարբառ ի ժուկովսկիյէ, Պուշկինէ, Լեւմոնտովա, Բարատինսկիո և Գնեբիչէ, Հ. Համազասպեանց: Արգեսմբն և ծախիւք ազնվականի վրաց Մկրտչի Մուրաչեանց, ի Մոսկով, ի տպագրատան Ճեմարանի տեարց Լազարեանց, 1843*):

Գրքում զուգահեռաբար տրված է բոլոր թարգմանությունների ուղևորներն տեքստը: Ժողովածուի մեջ ամենամեծ տեղը զբաղում է Պուշկինը (20 թարգմանություններից 10-ը նրանից են): Մենք կհիշատակենք միայն վերջինները: Պուշկինի բանաստեղծու-

*) Նույնը սուս. — «Переводы в прозе и в стихах с русского на армянский язык с Жуковского, Пушкина, Лермонтова, Баратынского и Гнедича. И. Амазаспова. Изданием грузинского дворянина Никиты Мурачева. Москва, в типографии Лазаревых, института восточных языков, 1843».

թյուններից թարգմանված են «Ռուսալկա» («Русалка»), «Ծով և ցամաք» («Земля и море»), «Մի տարինձ տեր» («Не дай мне бог с'юити с ума»), «Տեղ խոնջեալն ուղեվոր» («И путник усталый»), «Ի հինավուրդ» («С табою древле»), «Մարգարե» («Пророк»), «Թաղման յերգ» («Похоронная песня»), «Սոխակ» (և վարդ) («Соловей»), «Ամպ» («Туча»), «Կովկաս» («Кавказ»):

Համազասպյանի թարգմանությունները կատարված են գրաբար լեզվով և մեզ համար այժմ ունենալի շուտ պատմական նշանակություն: Մակայն չնայած այդ հանդամանքին, նրանք զուրկ չեն գեղարվեստական վորոշ արժեքից, բավական հարազատ են բնագրին: Թարգմանիչն աշխատել է ըստ հնարավորին ճշտությամբ տալ Պուշկինի պատկերները, նույնիսկ չափածոյի ութմը՝ հատկապես յամբական վոտանավորների մեջ: Չնայած Համազասպյանի գրաբարը խրթին չէ, բայց ինչ խոսք, վոր այդ անկենդան լեզվով անհնար էր, տալ Պուշկինի կենդանի և բարախուն պատկերները, նրա ունիկական մեծ ուժը: Մեզ համար այսոր վորպես անախրոնիզմ են հնչում Պուշկինից կատարված գրաբար թարգմանությունները, վորոնց վրա նկատվում է գրքային լեզվի ծանր դրոշմը, վոր որդանապես խորթ է մեծ բանաստեղծի ստեղծագործության պայծառ բնույթին: Բայց և այնպես զուտ հետաքրքրության համար կարելի յե բերել մի քանի որինակ Համազասպյանի թարգմանություններից: Համեմատաբար ամենահաջող թարգմանություններից մեկն է «Մարգարեն»: Ահա մի հատված.

Անմահ աղբերն հողուով ծառաւ
Թափառեցի յանապատի,
Այն ինչ սերովբէն ինձ վեցթեան
Զճանապարհայն յերկվեցաւ:
Զմատունս թեթե իբրեւ զերազ
Նա մերձեցուց ի յաչլս իմ.
Յեւ նույն ժամայն բացան իմ աչք
Իբրեւ արծւո զահի հարյալ:

Թարգմանիչը պահպանել է բնագրի յամբական տողերը, հետեւեալը և ուրիշը, միայն թարգմանել է առանց հանդերի, սակայն այդ թերութիւնը չի նկատվում նմանահնչուն վերջավորութիւնների շնորհիվ:

Տաղաչափական և ուրիշական հավատարմությամբ թարգմանված է նաև «Կովկասը». թարգմանչին հանդիման է տալ լեռնային այդ պեղաժի վեհութիւնը:

Ընդ ինչ է Կովկաս: Միայնակ ի բարձունս
Առ զահալիժաւ ի վերա ձեանց կանգնիմ:
Բարձրացիալ հեռավոր ի տեղուջն արծիֆն
Սավառնէր հավասար ընդ իս յանշարժ ի
Թեա:

II

1863 թվին «Հյուսիսափայլ»-ում Լերմոնտովի «Դեմոն»-ի թարգմանութեան առթիւ տպված խմբագրական ծանոթութեան մեջ խմբագրութիւնը խոս-

տովանում է, վոր իր համարներում քիչ թարգմանութիւններ են տպվել ռուսերենից և հոգեւորներ չեն յեղել ռուս գրականութեան մասին:

«Հյուսիսափայլը» զա համարում է կարևոր մի բաց, վոր նա «հույս ունի լրացնել ժամանակին, վորքան հնարավոր է «Հյուսիսափայլի» կարողութեան համար»: Սակայն հայտնի չէ, վոր «Հյուսիսափայլը» շուտով փակվեց և չկարողացավ կատարել իր այդ խոստումը:

«Հյուսիսափայլը» խմբագրութիւնը նշում է, վոր Լերմոնտովը «Պուշկինի հովասարակչիւ հաջորդը, կամ մանավանդ նրա վաստակակիցն է». իսկ, թէ և Լերմոնտովը «Հյուսիսափայլի» համար: Լերմոնտովի բանաստեղծական պաշտոնը (այսինքն՝ գործը, դերը, Վ. Թ.) մի ազատ, առանձնավոր բարձրագահ հոգու պատերազմն էր ընդդէմ մի անզգային ինքնակալութեան... այս ազատագրաց ռուսի հուսահատութիւնը դեմ հանդիման ցաւի բռնակալութեան (ընդդ. մերն է, Վ. Թ.) եր արդարացի և հիմնավոր, քան թէ անգլիական լորդի (այսինքն՝ Բայբոնի, Վ. Թ.) հուսահատութիւնը դեմ հանդիման յուր աշխարհի վորպես-տութեանը:

Այնուհետև «Հյուսիսափայլը» զուգահեռ է անցկացնում Պուշկինի և Լերմոնտովի միջև: «Ինչպես սա (Պուշկինը) իր «Յիվգենիյ Ռեպին» բանաստեղծութեան մեջ մարգարեյաբար գուշակել էր իր մահվան կերպը, այնպես և Լերմոնտովը իր ռոմանի մեջ՝ «Հե-րոս մեր ժամանակի»: Լերմոնտովը հաղիվ 27 տարեկան մեռավ Կովկասում, ուր աքսորված էր նա այն

վրեժխնդիր տաղերգության համար, վոր հնչեցրել եր Պուշկինի գերեզմանի վրա*):

Մ. Նալբանդյանը դեռևս 50-ական թվերին թարգմանել եր մի հատված Պուշկինի «Կովկասյան դեբրին» պոեմից («Չերքեզի լեռներ») և Պուշկինի հե-տեվորությամբ գրել է «Բանաստեղծը»: Այնուհետև նրա քաղաքական խռովահույզ, բայց կարճատև կյանքը հետաքննությունն չտվեց նրան սխառնաստիկ կերպով գրավելու գրականությամբ, սակայն նույնիսկ բան-տուժ նա չեր մոռացել Պուշկինին. բանտից գրած իր նամակներից մեկում Նալբանդյանը հիշատակում է մեծ բանաստեղծի անունը**):

Մենք ունենք 60-ական թվերի խոշորագույն հայ պոետներից մեկի՝ Մ. Շահաղիզի վկայությունը Պուշկինի և Լերմոնտովի պոեզիայի նշանակությունը և իր վրա գործած ազդեցության մասին: Յու. Վեռ-տովսկուն ուղղած իր՝ նամակում Մ. Շահաղիզը գրում է.

«Ռուս պոետներից ինձ վրա ամենաուժեղ ազա-վորությունը գործել են Պուշկինը և Լերմոնտովը: Պուշ-կինը միշտ ինձ գրավել է նախևառաջ վորպես բազ-մախոյմանի և ճշմարտացի պոետ, արվեստագետ, վո-րի ստեղծագործությունը զգայուն ընթերցողի համար ներկայացնում է ասես զմայլելի ծաղկափթիթ մի

*) «Հյուսիսափայլ», 1864 ղեկա.

**) 1863 թ. մարտի 2-ին Պետրոպոլիսի բերդից գրած մի նամակում Մ. Նալբանդյանն ի միջի այլոց ասում է. «Այժմ դժգոհանում եմ կարգալ աշակերտ դրքեր, վորոնք փրկիտության կան յերկերի դեր խաղալու հավակնություն են ցույց տալիս. այդպիսիներից յես իտասպում եմ, ինչպես Պուշկինը սեմինարիա-նեից» (սես «Դիվան Միքայել Նալբանդյանի», էջ 263):

պարտեզ, վորը շողշողում է դրախտային գեղեցիկու-թյամբ...»:

«Նրա պոեզիայի, մասնավորապես «Յեվգենիյ Ունգերինի» (վորոշ չափով նույնիսկ «Գրաֆ Նուլինի») ազդեցության հետքերը տեղ-տեղ նկատելի յեն իմ «Լեվոնի վշտի» մեջ: Բացի այդ, յես մի ժամանակ մտահոգացել և սկսել եյի գրել հայկական նոր կյանքից առնված՝ թեմայով մի պոեմ, վորը կհանդիսանար մա-սամբ նմանություն «Յեվգենիյ Ունգերին»-ի, հատկապես պոեմի վերապահ հանգույցին՝ Տաթևայի պատմու-թյանը: Դրանից առաջ իմ «Ազատության ժամեր»-ում*) յես արդեն փորձել եմ իմ կարողության չափով նմանվել Պուշկինին—թարգմանել եմ նրա «Кубок янтарный», վորոշ գեպքերում նրա առանձին բանաս-տեղծություններից եպիգրաֆներ եմ վերցրել իմ սե-փական յերկերի համար, վորոնք գրված են յեղել նրա ազդեցությամբ» **):

Պուշկինի ազդեցությունը Շահաղիզի հայտնի պոեմի վրա գլխավորապես յեղել է գեղարվեստական ձևի տեսակետից: Շահաղիզն իր այդ պոեմում հաճախ սխեմատիկ է և վերացական, ավելի շատ ճառում է քան պատկերում, սակայն, անկասկած, նա զգացել և լսել է Պուշկինի սեփական հանճարի գեղար-վեստական ուժը և տեղ-տեղ աշխատել է նմանվել նրան. Լեվոնն ունի Ունգերինի վորոշ արտաքին գծերը,

*) Մ. Շահաղիզի բանաստեղծությունների առաջին ժողո-վածուն, Մոսկվա, 1858 թ.:

**) Ю. Веселовский, «Русское влияние в армянской литературе». 1909 г., բերում ենք թարգմանաբար:

նրա սառնութիւնը, տաղտուկը աշխարհիկ կյանքից,
հրապարակութիւնը և հպարտ տիրութիւնը—

— Լեվոն տխուր էր, շրջում էր մենակ
Միրալ ճնշում էր վիշտ և տաղտուկութիւն...:

Լեվոնն Ոսեպինի պէս զննում է ճանապարհորդե-
լու դեպի հարավ՝

Միրաժ գրքերից մեծ պաշար առած—
Տխուր մեղեդիք Հէյնէ պոետի,
Դեոտեյի Փառուտ, այս անմահ քերթված,
Թափառաշրջիկ վեպը Չայլդ Հարրիլի:

Յերգիծանիչ գործը Յորենալի,
Յեվ Բեռանթեյի վոգելից յերգեր,
Յեվ պատմութիւնը լրջամիտ Բոկլի
Յեվ Շեքսպիրի վոդերբուլթիւններ...

Դրքերի այս հիշատակութիւնները հիշեցնում են
«Յեվգենիյ Ոսեպինի» և «Գրաֆ Նուլինի» համապա-
տասխան տեղերը:

Չայլդ Հարրիլի մասին քանիցս հիշատակվում է
Պուշկինի պոեմում, իսկ Ոսեպինի սիրած գրքի մա-
սին խոսվում է պոեմի յոթերորդ գլխում: «Գրաֆ
Նուլինի» մեջ հերոսը Պետերբուրգ է գնում—

С ужасной книжкой Гизота,
С тетрадью злых карикатур,
С романом новым Вальтер-Скотта
...
С последней песней Беранжера*).

*) Գիզոտի սարսափելի գրքով, չար ծաղրանկարների տե-
րակով, Վալտեր-Սկոտտի նոր վեպով... Բերանթեյի վերջին յերգով:

Ինչպէս տեսնում ենք, «Գրաֆ Նուլինի» ազգե-
ցութիւնը «Լեվոնի վշտի» վրա սոսկ ձեւական է, ավե-
լի ուժեղ է «Յեվգենիյ Ոսեպինի» ազգեցութիւնը
հատկապէս Շահադիլի հերոսի բնավորութիւնի վորոշ
գծերի պատկերացման մեջ: Ինչ խոսք, վոր իր իգեա-
յով և բովանդակութեամբ «Լեվոնի վիշտը» միանգա-
մայն տարբեր է «Յեվգենիյ Ոսեպինից»: Այստեղ կա-
րելի յի նշել միայն, վոր Լեվոնն իր բնավորութեամբ
Չայլդ Հարրիլի և Ոսեպինի մի տեսակ անհաճող խառ-
նուրդն է:

Պուշկինի օտեղծագործութեամբ առանձնապէս
հետաքրքրվել են զրիմցի հայ մտավորականները:
«Բախչիսարայի շատրվանի» մեղ հայտնի առաջին
աշխարհաբար թարգմանութիւնը տպագրվել է Թեո-
դոսիայով լույս տեսնող «Դաստիարակ» ամսագրում
1873 թվին: Դեռևս գրանից առաջ, Լազարյան ճեմա-
րանի նախկին ուսանող Սարգիս Խորասանյանը, Մ.
Եմինի գասընկերը, Ղրիմի բարբառով թարգմանել է
«Բորիս Գոդունովի» մի քանի հատվածները: Մի ուրիշ
զրիմցի՝ Բ. Քուշներյանը (1841—1891), 70—80-ական
թվերին թարգմանել է Պուշկինի մի քանի բանաստեղ-
ծութիւնները, ինչպէս և «Ճանապարհորդութիւն դե-
պի Երզրում»-ը, վորոշ կրճատումներով. սա նույնպէս
այդ գրվածքի առաջին մեղ հայտնի աշխարհաբար
թարգմանութիւնն է, վոր տպված է Վենետիկի «Բազ-
մափայլում» 1883 թվին:

Մեկ համար վորոշ հետաքրքրութիւն կարող է ներկայացնել «Բախչիսարայի շատրվանի» թարգմանութիւնը «Դաստիարակ» ամսագրում: Այդ թարգմանութիւնը կցված ծանոթութիւն մեջ ամսագրի խմբագրութիւնը գրում է. «Ռուսաց աշխարհաքաղաքի և առաջին գերահռչակ քնարերգակ բանաստեղծ Ալեքսանդր Պուշկինի անվանի գրվածքներն մեկն է «Бахчисарайский фонтан», վորի թարգմանութիւնը կղնհնք այստեղ ի վայելս մեր բանասիրաց*):

Ղրիմի մասին խոսելիս չի կարելի չնշել, թեև դա անմիջականորեն չի վերաբերում մեր նյութին, դրիմցի հռչակավոր ծովանկարիչ Հովհ. Ալվազովսկու այնպիսի նկարները, ինչպես «Պուշկինը Ղրիմում», «Պուշկինը Ղրիմի հարավային ծովափում», «Պուշկինը Ալաբաքի լեռան վրա», «Պուշկինը Այու Դաղի ժայռերում» և մեծ Ռեպինի հետ միասին նկարած «Մնասրաբէ, ազատ տարերք» հոյակապ նկարը**), վորի մեջ բանաստեղծի ֆիգուրան պատկանում է Ռեպինի, իսկ ծովային պեյզաժը Ալվազովսկու վրձինին: Ղրիմցիք կարծես իրենց յերախտագիտական պարտքն ելին կատարում դեպի հանճարեղ պոետը, վոր իր յերկերում անմահացրել է նրանց ծննդավայրը:

Մեր նպատակը չէ մեկ առ մեկ թվել բոլոր թարգմանութիւնները՝ սկսած հնագույններից մինչև վերջինները: Պուշկինի յերկերի հայերէն թարգմանու-

*) «Դաստիարակ», ամսագիր պատկերազարդ, 1873 № 5, թեոգոսիա, հայոց սեմինարիայի տպարանում:

**) Այս նկարները գեղեղված են Վենդերովի խմբագրութիւնը լույս տեսած հրատարակութիւն մեջ:

թիւնների մանրամասն բիրիճորագիտան, վոր բուսականների բանաստեղծի մահվան հարյուրամյակի առթիվ, հետաքրքիր ընթերցողին իրադեկ կդարձնէ մինչև այժմ հայտաբերված բոլոր թարգմանութիւնների մասին: Հայտնի չէ, վոր դեռևս 1850 թ. Թիֆլիսի «Արարատ» հանդիսում տպագրված է Պուշկինի «Թռչնակը» գրաւոր թարգմանութիւնը, իսկ 1858 թվին «Մեղու Հայաստան»-ում՝ «Վոսկի ձկնիկ» հեքիաթը, վորի կլասիկ թարգմանութիւնը պատկանում է Ղ. Աղայանին (1884 թ.): Պուշկինից թարգմանութիւններ են տպված նաև «Կոռնիկ» ամսագրում (60-ական թվերին): «Մեղու Հայաստանի» ամսագրում կա «Ժլատ ասպետ»-ի թարգմանութիւնը (1867):

Վորպես թարգմանական նշանակելի գործ կարելի չէ հիշատակել «Գնչուներ» պոեմի թարգմանութիւնը, վոր կատարել է Գեվորգ Ասատուրը 80-ական թվերին: Գեվորգ Ասատուրը թարգմանել է նաև «Յեզիպտական գիշերներին» իմպրովիզացիան: Այս թարգմանութիւնները տպված են «Տարազ»-ում:

Հետաքրքրական է նշել բանաստեղծութիւնների մի հազվագյուտ ժողովածու, տպված Շուշում 1881 թվին, վորը մինչև այժմ գրեթէ անհայտ է մոռացված է յեղել: Այս ժողովածուի մեջ ամփոփված են ինքնուրույն և թարգմանական բանաստեղծութիւններ Բայրոնից, Պուշկինից, Լերմոնտովից, Հայնեյից, Շիլլերից, Դոբրոլյուբովից և այլն: Պուշկինից թարգմանված է «Բանաստեղծը» գրաբարախառն հայերենով. բանաստեղծութիւնների թարգմա-

նիչն ե մեզ անհայտ նիկ. Տեր-Ավետիքյանը, վորի պոետական շնորհքը բավական կասկածելի չի: Այնուամենայնիվ ուշագորավ ե այս ժողովածուն վորպես իր ժամանակի զրական յերևույթ: Բանաստեղծությունները թվում կա մի ձոն, ուղղված Պուշկինին՝ բանաստեղծի արձանի բացման առթիվ: Բանաստեղծությունը գրված ե Մոսկվայում, 1880 թ. հուլիսի 6-ին: Ձոնը կրում ե «Պուշկինի արձանը» վերնագիրը: Հայ բանաստեղծը Պուշկինին բնութագրում ե վորպես «ազատության արուսյակ հայրենի աշխարհին» ե գիմելով նրան՝ ասում ե.

Ուրախացիր ո՞վ հանձար,
Ահեղագոր են խոսքերդ,
Ազնիվ դարձան սրտերը քար
Յեվ ծաղկեցան քո փշերդ...

Շուշեցի բանաստեղծը «Ազնիվ դարձան սրտերը քար» բառերով թերևս ուզում ե ընդգծել Պուշկինի հանձարի ուժը, վորն ըստ հեղինակի «աղնվացնում ե սրտերը», սակայն խիստ բնորոշ ե այն, վոր հալ տա-դաչափը գեռես 80-ական թվերին հանձին Պուշկինի վողջունում ե «ազատության արուսյակը»:

Նմուշը հավար բերում ենք «Բանաստեղծ»-ի թարգմանության առաջին յերկու տողը.

Մինչ վոչ ի դո՞ նվիրական
Կանչե զպոետ Ապոլոն...

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон...

80-ական թվերին գրական ասպարեզ ե մտնում խոշոր լիրիկ Հովհ. Հովհաննիսյանը, վոր Լազարյան ձեմարանում աշակերտել եր Ս. Շահաղիզին: Ահա ինչ ե գրում նա Պուշկինի մասին պատասխանելով Յու. Վե-սելովսկու նույն անկետային:

«Անձնապես իմ մասին կարող եմ հայտնել, վոր թեև ինձ վրա ուժեղ տպավորություն գործող առաջին պոետները յեղել են Բայրոնը ե Հայնեն, սակայն հետո յես շատ սիրեցի Պուշկինին ե Լերմոնտովին. «Յեվգենիյ Ռենգինի» նմանողությամբ, գեռես Լազարյան ձեմարանի աշակերտ յեղած ժամանակ, յես գրել եմ մի ամբողջ պոեմ (վորը, իհարկե, յերբեք տպագրված չե) ... Պուշկինից յես թարգմանել եմ մի քանի բանաստեղծություններ, վորոնք տպագրված են 1899 թ. հոբելյանական ժողովածուի ե «Տարազ» պատկերազարդ հանդեսի մեջ»:

90-ական թվերի հայտնի բանաստեղծ ե գրամատուրգ Լեվոն Մանվելյանը, վոր միաժամանակ հանդես եր գալիս վորպես գրական քննադատ, Պուշկինի պոեզիայի իր վրա գործած ազդեցության մասին գրում ե հետևյալը.

«Գիմնադիպյում (4—5-րդ դասարաններում) յես հախշտակությամբ կարդում եյի Պուշկինի ե Լերմոնտովի բանաստեղծություններից շատերը, պոեմներից լավագույն հատվածները, «Բորիս Դուդոնով»-ի ամբողջ տեսարաններ յես անգիր գիտեյի: Դեպի պոեզիան ունեցած իմ սերը ե գեղարվեստական ճաշակը յես պարտական եմ մասամբ Պուշկինին ե Լերմոնտովին: Թերևս Պուշկինի ղեամառիկական տեսարանները

(«տեսարան Յառուստից», «Մոցարտ և Սալյերի») ազգացությունն են գործել իմ գրական սիրած ձևի՝ գրամատիկական պոեմի վրա...»:

Լ. Մանվելյանի այս վկայությունն ունի գրական-պատմական կարևոր նշանակություն: Հայտնի չէ, վոր հայ գրականության մեջ Լ. Մանվելյանը գրեթե միակն է, վոր վորոշ հաջողությամբ մշակել և գրամատիկական պոեմի ժանրը («Փոթորիկը» և այլն) է, ինչպես խոստովանում է ինքը, այդ պարտական է Պուշկինին:

Լ. Մանվելյանը թարգմանել է Պուշկինի «Մարգարեն», վոր կարելի չէ համարել համեմատաբար բավական հարազատ բնագրին: Նկատի ունենալով Պուշկինի այդ նշանավոր բանաստեղծությունը թարգմանելու դժվարությունը և այն, վոր Լ. Մանվելյանի այդ թարգմանությունը հայտնի չէ ընթերցողների լայն շրջանին, ավելորդ չենք համարում բերել այն այստեղ:

ՄԱՐԳԱՐԵ*)

Հոգով ծարավի վերածնություն՝

Դեգերում եյի մռայլ անապատում,

*) Հայտնի չէ, վոր Պուշկինը մարգարեյի պատկերն ոգտագործել և այլաբանական իմաստով. նույն վերագրով մի այլ բանաստեղծություն, վոր մեզ չի հասել, մեծ բանաստեղծը նվիրել է գեկարիտաների ազատամարտյանը: Մարգարեն՝ զաբանաստեղծն է, վոր հեղափոխական խոսքով այրում է մարդկանց սրբերը: Բանաստեղծությունը գրված է 1825 թ. դեկտեմբերի 14-ի գեպրեբից հետո, 1826 թվին, գեկարիտաների ազատաբան յիւրյթի պարտության ուժեղ ապավորության տակ և վոր մի ընդհանուր բան չունի ժողովածանչի մարգարեական քաղի հետ:

Յեվ մի սերովքն ահա վեցթեյան
Հանկարծ յերևաց իմ ճանապարհում:
Մատներով թեթև յերազի նման
Անցավ իմ պըղտոր բերերի վրան,—
Յեվ լայն բացվեցան իմաստուն բերեր,
Ինչպես վախեցած արծվի աչքեր:
Իմ աղանջներին նա թեթեղ դիպավ
Յեվ լցրեց ժխոր և ձայներ ամբով,
Յեվ լես լսեցի յերկնի յերերում,
Յեվ վերին թռուիչը սուրբ վոգիների,
Յեվ սողունների շարժումը ծովում,
Յեվ հովիտներում փրթթելը վորթի:
Յեվ իմ բերանին մերձեցավ հրպեց
Յեվ մեղսոտ լեզուս արմատից պոկեց,
Իմ դատարկախոս լեզուն նենգավոր,
Յեվ իմ բերանում՝ մեռյալ ու սառած՝
Դըրեց իմաստուն ոճի խայթ հըղոր
Նա իր աջ ձեռքով՝ արյունով ներկված,
Յեվ նա իմ կուրծքը սրով պատառեց
Յեվ հանեց սիրտըս դողողոջ ու տկար՝
Յեվ իմ պատռված կրծքի մեջ դրեց
Սրտի փոխարեն կրակ բոցավառ:
Անապատի մեջ լուռ, դիակի պես
Ընկած եյի յես,—և ասաց ինձ տեր:
«Յեկիր մարգարե, և՛ լսիր, և տես.
Իմ կամքը թող քեզ լինի քաջալեր,
Յեվ ծով ու ցամաք շրջապայլով,
Մարդկանց սրտերը բորբոքի խոսքով»:

Բնորոշ է, վոր Մանվելյանը բուրժուական խոստ-
 փել է գրաբարից, վորը, վոմանց կարծիքով, իբր թե
 անհրաժեշտ է ոգտագործել Պուշկինի բնագրի կոլո-
 րիտը տալու համար: Մանվելյանն այդ արել է առանց
 գրաբարի ոգնության և, անկասկած, հասել է շատ
 ավելի մեծ արդյունքի:

90-ական թվերից սկսած Պուշկինի յերկերի
 թարգմանությունները յերևում են «Մուրճ» ամսա-
 գրում, վորի համարներում տպագրվում են Պուշկինի
 խոշոր յերկերից «Պոլտավա»-ն, «Ժլատ ասպետը»,
 «Ավագակ յեղբայրներ»*), Ալեքսանդր Ծատուրյանի
 բաղամթիվ թարգմանությունները (լիբիկական թարգ-
 մանություններ), վորոնք հետագայում հրատարակ-
 վում են առանձին գրքով: «Կապիտանի աղջիկ» վե-
 սի թարգմանությունը (թարգմանիչ՝ Հարություն
 Կարապետյան) լույս է տեսնում 1895 թվին Ալեք-
 սանդրապոլում (Լենինական):

Վրա յե հասնում Պուշկինի ծննդյան հարյուրամյա-
 կը 1899 թվին: Պետք է ասել, վոր ժամանակի հալ մա-
 մուլը լայն կերպով արձագանքում է մեծ բանաստեղ-
 ծի տարեդարձին: Պարբերական թերթերում և հան-
 դեսներում («Մշակ», «Մուրճ», «Տարազ» և այլն) լույս
 են տեսնում հոդվածներ՝ նվիրված Պուշկինին: «Տա-
 րազը» հրատարակում է հատուկ հոբելյանական պատ-
 կերադարձ քննչ համար: Լույս են տեսնում Հովհ. Թու-
 մանյանի թարգմանած «Ջրահեղձը», «Ուղիք յերգը»,
 Բացի լրագրական հոդվածներից ու առանձին թարգ-
 մանություններից, Պուշկինի ծննդյան հարյուրամյա-
 կի առթիվ լույս են տեսնում Պուշկինի յերկերի հա-

տուկ ժողովածուներ Թբիլիսիում և Բագվում: Նույն
 թվին առանձին գրքով հրատարակվում է հաև Ստ.
 Լիսիցյանի գիրքը՝ «Պուշկին, նրա կյանքը և գործու-
 նեյությունը»: Առանձնապես դնոհատելի աշխատանք
 է կատարում բանաստեղծ Ալ. Ծատուրյանը, վոր բա-
 ցի թարգմանությունից՝ պուշկինյան տոնակատարու-
 թյունների առթիվ հոդվածներ և գրում «Մուրճ»-ում և
 «Մշակ»-ում: Այդ հոդվածներից մեկում Ծատուրյանը
 գրում է. «Հանձինս Պուշկինի այսոր գրիչը տոնում է
 իր փառավոր հաղթանակը մի բաղամիլիոն ազգի
 մեջ: Պատիվ այն ժողովրդին, վոր ընդունակ է
 հաղթելու գրչի ուժից, ընդունակ է վոգեվորվելու
 սրտի խոսքով, ընդունակ է գլուխ խոնարհել բարձր
 տաղանդի առաջ»:

Պուշկինի դրամատիկական յերկերից Կ. Կրասիլ-
 նիկյանը թարգմանել է «Քարե հյուր»-ը 1899 թ.*) և
 «Հավերժահարսը», վորն առանձին լույս է տեսել 1902
 թ.: «Հավերժահարսի» թարգմանությունը պետք է
 համարել բավական հաջող: Կրասիլնիկյանը թարգմա-
 նել է ամբողջությունը «Բորիս Դոդոնովը», վոր
 դեռևս անտիպ է:

Ալ. Ծատուրյանն առանձին յերախալք ունի
 Պուշկինի գլխավոր լիբիկական բանաստեղծություն-
 ների թարգմանության գործում: Առաջին անգամ
 նա յեր հայ ընթերցողին ծանոթացրեց Պուշկինի այն-
 պիսի հեղափոխական բանաստեղծությունների հետ,
 ինչպես «Գյուղը», «Կալանավորը», «Չառդախին», վեր-

*) Լույս է տեսել «Քնար Ա. Ս. Պուշկինի» ժողովածուի
 մեջ՝ հրատարակված Բագվում:

*) Այս յերեք պոեմներն էլ թարգմանել է Հ. Տեղ-Գեվորգյանը:

ջին բանաստեղծությունը Ծատուրյանի թարգմանու-
թյան մեջ կրում է «Շուտ անցան» վերնագիրը:

Մենք յերկարորեն կանգ չենք առնում այն ազ-
գեցության վրա, վոր գործել են ուս մեծ պոետները՝
հատկապես Պուշկինը և Լերմոնտովը հայ բանաստեղծ-
ների վրա: Մեր գրականության և մամուլի մեջ բա-
վականաչափ խոսված է հայ մեծագույն բանաստեղծ
Հ. Թումանյանի Պուշկինից կատարած սքանչելի թարգ-
մանությունների մասին և հատկապես ընդգծված է նրա
մեծարանքն ու հիացմունքը Պուշկինի հանդեպ: Այս հար-
ցի մանրամասն լուսաբանությունը կազմում է մեր գրա-
կանության կարևոր պրոբլեմներից մեկը: Մեր գրակա-
նության խոշորագույն ներկայացուցչի ծանրակշիռ խոս-
քըն ունի հսկայական նշանակութուն: Թումանյանն ա-
մենայն իրավամբ կարող էր խոսել մի ամբողջ գրականու-
թյան անունից: Հանձին ուս հանճարեղ պոետների,
Պուշկինի և Լերմոնտովի՝ նա գտել էր իրեն առավելա-
պես մոտիկ և հարազատ հոգիներ, խորապես ըմ-
բռնել Պուշկինի ստեղծագործության ուսուցիչական,
ժողովրդական ելույթյունը, նրա կլասիկ պարզության
վեհոլթյունը, պայծառ իմաստությունը:

Պուշկինը մտնում է ազգային գրականություն-
ների մեջ վորպես իրավագոր, սիրելի և հարազատ
կլասիկ՝ համաշխարհային գրականության մյուս հըս-
կաների հետ միասին: Յեվս ավելի թանգ է նա վոր-
պես մեր մեծ հայրենիքի պանծալի զավակը, վոր ան-
միջականորեն կապված է յեղի նրա բոլոր ժողովուրդ-
ների կյանքի հետ, իր յերկերում պատկերել է այդ
կյանքը, այն ժողովուրդների կյանքը, վորոնք այսօր
կազմում են սոցիալիստական մեծ Հայրենիքը—Խոր-
հրդային Միությունը:

Ֆելս. խմբագիր՝ Ան. Դասպարյան

Ծրբագրիչ՝ Վ. Ավագյան

Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Խ. Ավագյան

Դրավիտի լիազոր Ս—9308

Հրատ. № 4284, տիբաժ 3000, պատվեր № 727

Հանձնվել է արտագրության 1937 թ. սեպտ. 13-ին

Ստորագրվել է տպագրության 1937 թ. հոկտ. 22-ին

Պետհրատի 2-րդ տպարան, Յերեան, Նալբանդյան, 11

029

1901 02 10 1902

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0325047

53

ԳԻՆԸ 1 Ռ. 60 ԿՈՊ.

**Վ. ԹԵՐՅԻԲՅԱՆ
ՊՍՀԻՆ Ի ՎՈՏՈՂ**

ԴԻՅ Արմ. ՏՏՐ, Երևան, 1987 թ.